

Збереження музейних, архівних, бібліотечних і наукових колекцій в умовах війни

Біла книга

січень 2024

Автори:

Павло Гольдін, Олена Жукова, Ольга Клименко, Леонід Горобець, Тетяна Никирса,
Вікторія Константинова, Євген Ніколаєв

Наукова редакція:

Юрій Халавка, Євген Ніколаєв

Зміст

- 4** Резюме
- 10** Передмова
- 12** Методологія
- 14** Розділ 1. Музейні, архівні, бібліотечні та наукові колекції України
- 18** Розділ 2. Система збереження наукових колекцій України
- 19** 2.1. Правова база збереження колекцій
- 20** 2.2. Політика України з питань управління та збереження колекцій
- 23** 2.3. Роль громадського сектору у збереженні колекцій
- 25** 2.4. Освіта
- 26** 2.5. Наукова діяльність у сфері збереження колекцій України
- 27** 2.6. Оцифрування колекцій
- 28** 2.7. Проблеми системи збереження колекцій України
- 30** Розділ 3. Наукові колекції України в умовах війни
- 30** 3.1. Види загроз для українських колекцій, спричинені російською війною
- 32** 3.2. Проміжні оцінки масштабу втрат об'єктів культурної спадщини України
- 33** 3.3. Приклади втрат об'єктів культурної і природної спадщини України
- 36** Розділ 4. Досвід збереження українських колекцій в умовах війни
- 43** Висновки
- 44** Рекомендації
- 50** Додаток 1. Анкета з переліком запитань для інтерв'ю
- 54** Додаток 2. Міжнародне й національне законодавство з питань охорони культурної спадщини та збереження колекцій
- 60** Додаток 3. Міжнародний досвід збереження колекцій

Резюме

Збереження культурної та природної спадщини у надзвичайних ситуаціях – глобально актуальне завдання. Менеджмент надзвичайних ситуацій у музеях, архівах та бібліотеках активно розвивається, йому присвячено низку спеціальних досліджень, на основі яких складено протоколи дій у випадку надзвичайних ситуацій, впроваджені в установах США, Швеції та інших країн.

Війна є винятковим типом надзвичайної ситуації. Політика та менеджмент інституцій збереження спадщини у воєнних умовах відрізняються від практик, звичних для менеджменту надзвичайних ситуацій мирного часу. Постає питання: що робити, коли бойові дії та окупація розгортаються на території, щільно насиченій об'єктами спадщини та інституціями з їх збереження, а однією з загроз є застосування зброї масового ураження? З цим питанням стикнулися менеджери і куратори українських установ та інституцій, що містять колекції.

Цей документ узагальнює виклики, з якими стикаються інституції, що зберігають наукові та інші колекції, через тривале широкомасштабне військове вторгнення з окупацією територій, реакції та дії атакованої сторони (України), вивчає дії акторів у справі збереження колекцій, пропонує загальні рекомендації щодо реалізації політики збереження, які можуть стати у пригоді у схожих ситуаціях сучасності.

Наукові колекції України різноманітні. Серед них можна виділити культурні та природничі (зокрема, живі – генетичні ресурси), а також постійні (основні фонди) та тимчасові (робочі колекції). До установ збереження культурної та природної спадщини належать музеї, бібліотеки, архіви, природні, історико-культурні, біосферні заповідники та інші об'єкти природно-заповідного фонду, університети і науково-дослідні інститути, інші наукові установи і заклади освіти. Особливо важливі колекції мають правовий статус об'єктів, що становлять національне надбання.

Система збереження наукових колекцій України складається з таких елементів:

1. **Національна та міжнародна правова база**, що регулює відносини, права та зобов'язання у сфері збереження колекцій.
2. **Система управління** (Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства, відповідні управління органів місцевого самоврядування, балансоутримувачі, установи збереження колекцій).
3. **Установи, де зберігаються колекції**: музеї, бібліотеки, архіви, науково-дослідні установи, заклади вищої освіти, природні, біосферні та історико-культурні заповідники, інші установи.
4. **Діяльність громадського сектору і**

професійних об'єднань, що оперативно реагують на потреби збереження колекцій. В Україні у цій сфері діє розгалужена мережа громадських організацій міжнародного, загальноукраїнського, локального та тематичного рівнів.

5. **Освіта** (профільна вища освіта, система формального і неформального підвищення кваліфікації), що забезпечує набуття знань працівниками організацій, які зберігають колекції.
6. **Наукова діяльність** у сфері збереження колекцій, у рамках якої досліджується стан збереження колекцій та продукується нове знання (необхідне для збереження колекцій у різних умовах, зокрема в кризових станах), що поширюється через систему освіти.
7. **Практична робота** організацій, що зберігають колекції, діяльність яких регламентується наявною нормативною базою, статутними документами та кваліфікаційними вимогами до працівників.

До повномасштабного вторгнення приділялось мало уваги розслідуванню та документації злочинів щодо культурної спадщини, не вівся їх систематичний облік.

Затверджений українським Урядом Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій не застосовувався після початку повномасштабного вторгнення для збереження колекцій: він є складним з точки зору процедур і погоджень, його норми неможливо застосувати в умовах війни. Крім того, Порядок не містить вимоги створювати перелік пріоритетів на евакуацію. Через велику кількість об'єктів зберігання в наукових установах, бібліотеках та архівах України евакуювати все на практиці неможливо.

Сфера збереження колекцій в Україні досі зберігає негативні практики, що дісталися у спадок від ХХ століття:

- Міжвідомча розподіленість в управлінні

колекціями (балансоутримувачами музеїв є різні органи влади, відомства та інституції), що призводить до неузгодженості системних дій стосовно збереження колекцій, коли кожен відповідає за власну ділянку повноважень.

- Суперечлива державна регуляторна політика: дуалізм підпорядкування музейних установ і предметів (коли музейна споруда належить місцевій громаді, а в споруді зберігаються предмети державного музейного фонду) з нерозподіленими функціями керування.
- Плани евакуації не оновлювалися ще з радянських часів. Вони відповідали військовій концепції СРСР: витвори мистецтва вивозяться на схід – за Урал.

Україна має розвинену систему фахової освіти для сфери збереження колекцій. У 2023 році налічується вісім кафедр у закладах вищої освіти, де готують фахівців зі збереження спадщини. Підвищення кваліфікації працівників зі збереження колекцій здійснюється, зокрема, Національною академією керівних кадрів культури і мистецтва та обласними навчально-методичними центрами підвищення кваліфікації. Тренінги зі збереження колекцій у 2017–2021 роках відбувалися за ініціативою громадських організацій і були найбільш актуальними на деокупованих територіях, які зазнали впливу воєнних дій у 2014–2015 роках. Розвиток неформальної освіти гальмується браком коштів.

Наш аналіз засвідчив реалізацію в Україні окремих науково-дослідних проєктів у сфері збереження колекцій, зокрема на базі Українського державного інституту культурної спадщини (УДІКС) та Інституту культурології Національної академії мистецтв України. Водночас в Україні відсутній спеціалізований центр, який би займався моніторингом і науковими дослідженнями у вказаній сфері, надавав науково-методичну допомогу закладам культурної сфери, координував освітні та наукові програми.

Так само відсутня відповідна спеціалізована установа у структурі Національної академії наук України. Створений у 1991 році Центр пам'яткознавства НАН України було ліквідовано у 2021 році.

Основні проблеми у сфері збереження культурної, наукової спадщини в Україні можна узагальнити так:

- малий масштаб, непослідовна політика і практика оцифрування та цифрової каталогізації колекцій;
- з 2014 року – пасивність у проведенні розслідувань і документуванні воєнних злочинів щодо культурної спадщини України;
- недовірливість системи управління колекціями під час кризових ситуацій, зокрема через її вертикально-авторитарний характер;
- неорієнтований на відпрацювання практичних навичок зміст освітніх програм;
- невідповідність заходів з підвищення кваліфікації працівників сфери викликам часу та сучасним загрозам;
- мала кількість досліджень, слабкі контакти зі світовою наукою за напрямками Heritage Securitization та Conservation.

Через повномасштабне вторгнення РФ, за даними Міністерства культури та інформаційної політики України (МКІП), станом на 26 червня 2023 року постраждало 1 582 об'єкти культурної інфраструктури (без урахування пам'яток культурної спадщини), з них 585 об'єктів зруйновано. Найбільших втрат культурна інфраструктура зазнала у Донецькій, Херсонській, Харківській, Київській, Миколаївській, Запорізькій, Сумській та Луганській областях. Постраждали 598 бібліотек; 84 музеї та галереї.

За період з 24 лютого 2022 по 25 вересня 2023 років зруйновано або пошкоджено 835 об'єктів культурної спадщини (в тому числі 118 пам'яток національного значення, з яких повністю зруйновано 23 пам'ятки);

частково пошкоджено 648 об'єктів, ступінь пошкодження 164 об'єктів залишається невідомим.

Через відсутність чітких планів евакуації у перші дні повномасштабного вторгнення установи зверталися до органів влади, однак переважно не отримували дієвих інструкцій. Як виявилось, дозвільні документи для евакуації (якщо в ній є потреба) часто мають надавати одночасно центральний орган виконавчої влади та відповідний департамент місцевої влади. Проте здебільшого представники місцевої влади в перші дні вторгнення усунулися від дій з порятунку колекцій. У бюджетах місцевих органів влади не було передбачено коштів і засобів (зокрема, спеціалізованого транспорту й охорони) для евакуації та інших заходів з порятунку колекцій.

На практиці у зоні бойових дій установи керувалися міркуваннями порятунку життя радше людей, ніж колекцій. Порятунок колекцій у більшості випадків став особистою ініціативою керівників, адміністраторів, кураторів, науковців, волонтерів, небайдужих місцевих мешканців. У деяких установах колекції було збережено, тому що куратори тижнями і місяцями жили у приміщенні з колекціями: всі наші респонденти вказують на визначальну роль адміністрацій установ в ефективному збереженні колекцій. Що цікаво, найлегшим виявився порятунок компактних предметів, що мають суто наукове значення і з точки зору нормативної бази віднесені до науково-допоміжного фонду.

Наші ключові рекомендації

Фахівцям у справі збору та збереження колекцій (науковцям, кураторам, реставраторам, бібліографам, фахівцям з каталогізації та оцифрування, іншим професіоналам – співробітникам установ): організувати співпрацю з ЗСУ, Національною поліцією, ДСНС на їхнє запрошення у

виявленні та порятунку колекцій; визначити критерії пріоритетності у збереженні колекції; здійснити каталогізацію колекцій з метаданими; впровадити практики оцифрування каталогів та колекцій; організувати відкрите зберігання матеріалів і даних з урахуванням авторського права і наукових інтересів дослідників; забезпечити професійне зростання, розвиток зв'язків у професійній спільноті; здійснювати адвокацію колекцій; розвивати наукові дослідження на основі колекцій, публікувати результати досліджень у виданнях високого рівня.

Керівникам, адміністраторам, головним зберігачам установ, що містять колекції: організувати документування втрат внаслідок війни; з урахуванням наявного досвіду і рекомендацій ICCROM, розробити та узгодити план дій з порятунку колекцій у надзвичайній ситуації; обладнати безпечні сховища і створити сховища спільного користування; проводити спільні практичні навчання і психологічні тренінги; розробити короткі несуперечливі протоколи дій у кризовій ситуації; залучити фінансування на забезпечення конкурентної зарплати фахівців, створення належних умов для утримання колекцій, підвищення кваліфікації; сприяти доступу науковців і проведенню наукових досліджень на базі колекцій; проводити просвітницькі заходи для зацікавлених кіл, публічні виступи і промови з роз'ясненнями важливості ролі установ і колекцій у суспільному житті.

Представникам громадських організацій і благодійних фондів, що діють у сфері збереження спадщини, професійних об'єднань, волонтерам: об'єднуватись та співпрацювати з колегами для акцій спільної дії; організувати та здійснювати просвітницькі заходи для різних зацікавлених кіл; висвітлювати важливість ролі громадського сектору у збереженні колекцій.

Представникам Національної академії наук України, галузевих академій,

закладів вищої освіти (викладачам, гарантам освітніх, науково-освітніх програм), організації неформальної освіти й освіти дорослих: створити спеціалізовані центри з пам'яткознавства і надання науково-методичної допомоги установам усіх форм власності; розробити освітні, науково-освітні програми всіх рівнів з науки про спадщину (Heritage Science); включити до освітніх, науково-освітніх програм курси і модулі курсів з управління даними, оцифрування колекцій; розширити практичні заняття з управління колекціями, їх збереження і порятунку; здійснювати методичне забезпечення і науковий супровід навчань з порятунку колекцій.

Представникам громад, органів місцевої влади: визначити збереження спадщини, зокрема колекцій, як пріоритетний напрям видатків і ресурс розвитку громади; виділяти бюджети, достатні для утримання установ, і фонди для використання у надзвичайних ситуаціях, здійснити видатки на забезпечення конкурентної зарплати фахівців, створення належних умов для утримання та порятунку колекцій; сприяти отриманню установами грантів та здійснювати їх співфінансування; організувати навчання і злагодження діяльності служб, залучених до порятунку; планувати модернізацію інфраструктури установ як довгостроковий пріоритет.

Представникам служб з надзвичайних ситуацій, правоохоронних органів, Збройних Сил України: рятувати предмети спадщини, зокрема колекцій, на полі битви і на звільнених територіях, залучати цивільних експертів; підтримувати контакт з установами, що містять колекції, ознайомитися з їхніми планами дій у надзвичайних ситуаціях та узгодити їх зміст; включити плани установ до власних планів дій; визначити відповідальних осіб, які підтримуватимуть контакт з установами; брати участь у навчаннях з порятунку колекцій; запланувати і заздалегідь підготувати засоби реагування у

надзвичайних ситуаціях з урахуванням потреб установ, специфіки колекцій, розташування сховищ, маршрутів евакуації.

Представникам місцевих, національних, міжнародних агенцій з фінансування і розвитку, консультантам, фандрайзерам: диверсифікувати форми і реципієнтів підтримки; уникати монополізації в розподілі допомоги; визначити збереження колекцій у межах країни пріоритетом для підтримки, не вимагати їх переміщення за кордон; підтримувати неформальну освіту; довгостроково підтримувати постійні науково-методичні групи, осередки з фахівцями та обладнанням найвищого рівня (centers of excellence); підтримувати наукові дослідження світового рівня; планувати довгострокові заходи з підтримки, зокрема постійний доступ до хмарних сховищ; планувати модернізацію інфраструктури установ, нормативної бази, гармонізацію з законодавством ЄС та її практичну реалізацію як довгострокові пріоритети.

Представникам центральних органів законодавчої і виконавчої влади: визначити збереження спадщини, зокрема колекцій, як невід'ємну частину національної безпеки; створити спеціалізовані військові частини із захисту та порятунку спадщини; ратифікувати Конвенцію ЮНІДРУА та Нікосійську конвенцію; криміналізувати воєнні злочини проти культурних цінностей; затвердити на основі наявного досвіду та рекомендацій ICCROM просту інструкцію з типового плану дій установи під час надзвичайної ситуації, де передбачити механізми збереження колекції та порядок вибіркової своєчасної евакуації за потреби; розробити національну політику з обліку, каталогізації, ведення реєстру колекцій з урахуванням вимог інформаційної безпеки і використання та репрезентації колекцій; готувати міжнародний трибунал з відповідальності за знищення спадщини і реституції, а також повернення в Україну предметів спадщини, що не можуть бути відчуженими.

Передмова

Збереження культурної та природної спадщини, зокрема колекцій¹, у надзвичайних ситуаціях – глобально актуальне завдання. Менеджмент надзвичайних ситуацій у музеях, архівах та бібліотеках активно розвивається, йому присвячено низку спеціальних досліджень, на основі яких складено протоколи дій у випадку надзвичайних ситуацій², впроваджені в установах декількох країн – США³, Швеції⁴ та інших. Проте здебільшого природні та техногенні надзвичайні ситуації в цих дослідженнях і розробках розглядаються як такі, що повсякчас трапляються у більшості країн глобальної Півночі, – пожежі, повені, урагани, землетруси, а серед тих, які створено виключно людиною, – розбій, погром, терористичний акт. У таких (зазвичай локальних) ситуаціях зберігається ефективний контроль центрального уряду над територією, де розташовано інституції. Навіть у ситуаціях соціальних чи державних переворотів діють муніципальні та комунальні служби, суспільні структури, що забезпечують тяглість соціальних функцій.

Натомість війна є винятковим типом надзвичайної ситуації⁵. Політика та менеджмент інституцій збереження спадщини у воєнних умовах відрізняються від практик, звичних для менеджменту надзвичайних ситуацій мирного часу⁶. Хоча формально поведінку сторін під час війни та, зокрема, політику окупації стосовно об'єктів спадщини регламентовано міжнародними конвенціями⁷, постає питання: що робити, коли якесь велике державне або квазідержавне⁸ утворення починає неконвенційну широкомасштабну війну? Крім того, що робити, коли бойові дії та окупація розгортаються на території, щільно насиченій об'єктами спадщини та інституціями з їх збереження, а однією з наявних загроз є застосування зброї масового ураження? Саме з такими питаннями стикнулися менеджери і куратори українських установ та інституцій, що містять колекції.

Спільна місія інституцій, що зберігають наукові та інші колекції, полягає як у **збереженні** історичної пам'яті та досвіду, творчої спадщини людства, відомостей

¹ Тут і далі слово «колекції» (collections) вживається у значенні, наведеному в Гаазькій конвенції (1954) (https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf) і Конвенції про заходи, спрямовані на заборону та відвернення незаконного ввозу, вивозу та передачі права власності на культурні цінності (1970) (<https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-means-prohibiting-and-preventing-illicit-import-export-and-transfer-ownership-cultural>). Колекції охоплюють усі культурні та наукові зібрання: «витвори мистецтва, рукописи, книжки та інші предмети мистецького, історичного або археологічного значення, а також наукові колекції і важливі книжкові й архівні колекції чи колекції репродукцій вищезазначених цінностей» (Стаття 1 Гаазької конвенції; неофіційний переклад. – Авт.).

² URL: <https://icom.museum/en/heritage-protection/emergency-preparedness-and-response/>.

³ URL: <https://www.aam-us.org/programs/ethics-standards-and-professional-practices/disaster-preparedness-and-emergency-response-plan/>.

⁴ Frick H., Greeff M. (2021). Handbook on natural history collections management – A collaborative Swiss perspective.

⁵ Кодекс цивільного захисту України. Стаття 5 та ін. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>.

⁶ Kuttas. J. Preservation of Cultural Heritage in Conflict Zones (2023). <https://www.thedefencehorizon.org/post/cultural-heritage-preservation-war>.

⁷ Зокрема, концепцію Cultural Property Protection (CPP) Program у Мінборони США впроваджено на основі досвіду армії США в Іраку, тобто досвіду ведення конвенційної війни відповідальною стороною.

⁸ «Від баміанізації до пальміризації»: A. Russo & S. Giusti (2018): The securitisation of cultural heritage. International Journal of Cultural Policy. DOI: 10.1080/10286632.2018.1518979.

про природну історію Землі, так і в **наданні матеріалів для проведення різноманітних досліджень** природи та культури в часово-просторовому вимірі, а також **для створення матеріальної і нематеріальної компонент національної ідентичності** у країні походження. Колекції утворюють, зокрема, унікальні предмети, залучення яких є необхідним для кожного фахового дослідження (наприклад, типові екземпляри нових для науки видів у біології). Цю ідеологічну функцію корпусу спадщини добре усвідомлюють суспільства, чия національна ідентичність зростає, наприклад, через відновлення державної незалежності після її втрати. Відповідно, вона є предметом напруги й суперечок у контексті колонізації/деколонізації і, тим більше, колоніальної війни. Частиною стратегії дій колонізатора, що загалом окреслюється як культурний геноцид⁹, стає руйнування різних аспектів національної ідентичності нації-жертви і, серед іншого, руйнування та присвоєння її спадщини. Таким чином, «суто» наукові та культурні проблеми набувають політичного і правового вимірів¹⁰.

З резолюції за підсумками Міжнародного форуму з безпеки культурної спадщини «Війна в Україні: битва за культуру» (8–9 лютого 2023 року):

Учасники Форуму (близько 200 фахівців з України і з-за кордону) погодилися щодо нагальної потреби формування національної доктрини із захисту культурної спадщини – стратегічного документа, що враховує український та світовий досвід реагування на надзвичайні ситуації... Ключовий принцип доктрини: збереження, передавання, промоція та розвиток культурної спадщини

є питанням національної безпеки нарівні з територіальною цілісністю, збереженням незалежності України, її демократично-правового устрою, гуманітарною та екологічною безпекою¹¹.

Мета цього документа – виявлення **викликів**, з якими стикаються інституції, що зберігають наукові та інші колекції, через тривале широкомасштабне воєнне вторгнення з окупацією територій, аналіз реакцій та дій атакованої сторони (у нашому випадку – України).

Завдання цього документа:

- опис та оцінка загроз і видів втрат, яких зазнали українські колекції через російську війну з 2014 року;
- аналіз контексту та передумов втрат;
- аналіз дій акторів у справі збереження колекцій;
- надання загальних рекомендацій щодо реалізації політики збереження, які можуть стати у пригоді у схожих ситуаціях сучасності.

Автори висловлюють подяку: Світлані Бучастій, Ользі Гончар, Наталі Дзюбенко, Тетяні Думській, Олександрові Зіненку, Євгену Кіосі, Олександрові Ковальчуку, Олесі Міловановій, Іванові Мойсієнку, Марії Никирсі, Наталії Павленко, Олександрові Пашковському, Тетяні Пилипчук, Олегові Погорільцю, Ігореві Пошивайлу, Тетяні Самсонюк, Олені Семенченко, Василеві Рожку, Миколі Рубанцю, Сергієві Теліженку, Наталі Хамайко, Наталії Холодницькій, Тамілі Чупак, а також Людмилі Галаган і Анастасії Луценко, – за приділений час та обговорення питань дослідження.

⁹ Bilsky, L., & Klagsbrun, R. (2018). The return of cultural genocide? *European Journal of International Law*, 29(2), 373–396; Hamilton, M. The Concept of Cultural Genocide. In: Finkelstein, C. O., Rosén, F., & Gillman, D. (Eds.). (2022). *The Preservation of Art and Culture in Times of War*. Oxford University Press.

¹⁰ Luck, E. C. (2020). *Cultural genocide and the protection of cultural heritage*. Getty Publications.

¹¹ Резолюція «Війна в Україні: битва за культуру (2023)». URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/04/19/162597/>.

Методологія

В основу цього документа покладено інформацію, зібрану та проаналізовану за результатами проведення:

- **кабінетного дослідження**, яке включало аналіз наукової та методичної літератури (зокрема, створеної дієвими акторами зі збереження колекцій), законодавчих актів, інструкцій, інформаційних повідомлень, новин, опублікованих у пресі інтерв'ю, інших документів;
- **серії з 23 експертних напівструктурованих глибинних інтерв'ю** з науковцями, фахівцями та адміністраторами музейної та архівної справи, громадськими діячами й активістами, представниками громадського сектору та професійних об'єднань. Коло респондентів охоплювало всі великі регіони України (Схід, Південь, Центр, Північ, Захід), різні галузі (історичні й археологічні, природничі, мистецькі, краєзнавчі інституції), види інституцій (університети, музеї, архіви, наукові інститути,

музеї-заповідники, зоопарки), а також низку ситуацій, які спіткали респондентів особисто, їхніх колег та інституції (прямі та непрямі свідчення) – перебування під окупацією, військові дії країни-окупанта та їх наслідки, порятунок та підтримка колекцій, релокація, утримання інституцій в умовах військових дій, гуманітарна допомога, менеджмент проектів.

Інтерв'ю проводилися за допомогою стандартизованої анкети, спеціально розробленої на основі рекомендацій із кризового менеджменту колекцій та кризового менеджменту інституцій, що ґрунтуються на досвіді низки країн. Оцінка та верифікація отриманих відомостей здійснювалися за допомогою уточнювальних запитань респондентам, а також на базі відомостей із літератури, нормативних актів, інструкцій, інформаційних повідомлень і попередніх інтерв'ю.

Розділ 1. Музейні, архівні, бібліотечні та наукові колекції України

Україна – велика країна на південному сході Європи у Причорноморському регіоні. Україні притаманні широке біологічне, ландшафтне та геологічне різноманіття з ендемічними формами і довга історія, що налічує багато тисячоліть. З України походять найдавніші житлові споруди, скіфські шедеври, зразки живопису від середньовіччя до наших днів, надважкі літаки. Україна є батьківщиною декількох корінних народів з унікальними культурами. Україна має численні музеї, бібліотеки, архіви і наукові установи, що зберігають зібрання – колекції, які одночасно є науковими колекціями та культурними цінностями.

Наукові колекції України різноманітні. Серед них можна виділити культурні та природничі (зокрема, живі – генетичні ресурси), а також постійні (основні фонди) та тимчасові (робочі колекції). До установ збереження культурної та природної спадщини належать музеї, бібліотеки, архіви, природні, історико-культурні, біосферні заповідники та інші об'єкти природно-заповідного фонду, університети і науково-дослідні інститути, інші наукові установи і заклади освіти. У багатьох установах одночасно зберігаються колекції різного значення і статусу. Такі установи свідомо формують себе як одночасно музейні (бібліотечні, архівні) та наукові, усвідомлю-

ють свою роль як наукових інституцій і свою цінність як носіїв наукового знання та визначають проведення наукових досліджень як важливий пріоритет своєї діяльності.

У контексті сталого розвитку колекції та об'єкти культурної спадщини мають здатність впливати на економічні, соціальні, культурні та екологічні покращення територій, добробут і благополуччя спільнот, що проживають на території зі спадщиною¹². Інвестиції в культурну спадщину мають багатомірний вплив на економіку, добробут мешканців і залучення фінансування з різних секторів.

Музеї. Згідно з Законом України «Про музеї і музейну справу»¹³, за **профілем** музеї поділяються на **природничі** (антропологічні, біологічні, ботанічні, геологічні, зоологічні, мінералогічні, палеонтологічні), **історичні** (загальноісторичні, військово-історичні, історії релігії, історико-побутові, археологічні, етнографічні), **літературні, художні** (образотворчого, декоративно-прикладного, народного, сучасного мистецтва), **мистецькі** (театральні, музичні, музеї кіно), **науково-технічні, комплексні** (краєзнавчі, екомuzeї), **галузеві** (пов'язані з індустрією та її історією, зокрема науково-технічні) тощо. Природничі музеї¹⁴ містять ботанічні (зокрема, гербарії), зоологічні, анатомічні, палеонтологічні, ґрунтознавчі, геологічні й мінералогічні колекції та зібрання дотичних документів та інструментів. Крім того, численні краєзнавчі музеї є комплексними установами, які вміщують колекції різного змісту і можуть поєднувати природні та культурні (зокрема, археологічні й антропологічні) об'єкти.

Наукові бібліотеки – статус, який мають, зокрема, найбільші бібліотеки в Україні. До них належать національні та державні бібліотеки, обласні (республіканська в АР Крим)

та державні обласні універсальні наукові бібліотеки, спеціалізовані – наукові медичні, сільськогосподарські, історичні, науково-педагогічні, а також бібліотеки закладів вищої освіти і наукових установ. Крім того, наукову значущість мають зібрання інших публічних і спеціалізованих бібліотек.

Державні архіви України включають центральні державні архіви (серед яких є Центральні державні історичні архіви у Львові та Києві), регіональні державні архіви, галузеві державні архіви (серед них, зокрема, Державний картографо-геодезичний фонд України, Державний інформаційний геологічний фонд України), науково-дослідні архівні установи.

Живі колекції тварин, рослин, грибів і бактерій, а також генетичні банки, зібрання генетичних зразків, культури та лінії клітин і тканин зосереджено в зоопарках, ботанічних садах і дендропарках, природних та біосферних заповідниках, національних природних парках, університетах, науково-дослідних інститутах і біологічних станціях, спеціалізованих розплідних установах, закладах охорони здоров'я. Серед них є установи, що вміщують генетичні банки тваринних і рослинних ресурсів, зокрема порід тварин і сортів рослин, виведених та поширених лише в Україні (Інститут розведення і генетики тварин імені М.В. Зубця та Інститут рослинництва імені В.Я. Юр'єва НААН). Найбільші українські установи цієї категорії – біосферний заповідник «Асканія-Нова», Національний ботанічний сад імені Миколи Гришка НАН України, Нікітський ботанічний сад, Київський зоопарк.

Інші наукові колекції різного спрямування, обсягу та статусу розміщено в наукових установах, закладах вищої освіти, природних, біосферних та історико-культурних

¹² Ilaria Rosetti (2022). Participatory Heritage Practices in, for, as Sustainable Urban Development.

¹³ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹⁴ Найбільші українські установи цієї категорії: Національний науково-природничий музей, Державний природничий музей, Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена, Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного, Інститут морської біології НАН України, музеї у Харківському, Київському, Львівському, Одеському національних університетах.

заповідниках. До них, зокрема, належать гербарії, лапідарії, інші зібрання. Серед них чільне місце посідають робочі колекції, які використовуються у повсякденній науковій практиці.

Особливо важливі колекції мають статус **об'єктів, що становлять національне надбання**. Вони класифікуються за категоріями залежно від цінності та значення для національної спадщини і включають:

- **культурні цінності** – об'єкти культурної спадщини¹⁵;
- **природні цінності** – об'єкти природи, які мають велике наукове, природоохоронне, естетичне або екологічне значення¹⁶;
- **наукові об'єкти** – об'єкти, що відображають науковий прогрес і мають значення для наукових досліджень і розвитку науки¹⁷.

Колекції України відповідно до законодавства здебільшого зберігаються у державних установах. Основні фонди музейних колекцій мають входити до державної частини Музейного фонду України, який об'єднує предмети незалежно від статусу установи, яка їх зберігає¹⁸. Аналогічно визначено Національний архівний фонд, усі документи якого мають статус культурних цінностей. Окремо визначено національне надбання, яке охоплює різноманітні об'єкти різних категорій

аж до наукової інфраструктури (приладів тощо), а також предмети з усіх категорій колекцій, що обговорюються нами, незалежно від форми власності та місця зберігання.

В Україні існує **Державний відкритий реєстр національного культурного надбання** (оновлення – 30 листопада 2021 року)¹⁹. Перелік музеїв, у яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України, існує у відкритому доступі (оновлення – 2 січня 2022 р.)²⁰. З початку повномасштабного вторгнення ці реєстри не оновлюються.

Міністерство культури та інформаційної політики України (МКІП) планує створити електронний реєстр, куди музеї вноситимуть дані про об'єкти мистецтва, які в них зберігаються, реставруються, перевозяться або які було втрачено. Міністерство також працює над створенням реєстрів об'єктів архітектурної та археологічної спадщини²¹, нематеріальної культурної спадщини, народно-художніх промислів, національної системи каталогізації для бібліотек. У 2022 році розпочато проєкт «Впровадження електронної системи реєстру Музейного фонду України»²²: у 12 музеях тестують прототип електронної системи²³.

¹⁵ Закон України від 08.09.2000 № 1805-III «Про охорону культурної спадщини». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/conv>.

¹⁶ Закон України «Про природно-заповідний фонд України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2456-12#Text>.

¹⁷ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Стаття 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19/conv>; Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19.10.2016 № 723. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/723-2016-%D0%BF/conv#Text>.

¹⁸ Закон України «Про музеї і музейну справу». Стаття 15-1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹⁹ URL: <https://data.gov.ua/dataset/014aba3a-63ed-4edf-b6b1-b26f1ad29953>.

²⁰ URL: <https://data.gov.ua/dataset/7a7b86df-b78f-44d9-bc33-98825385ee2b>.

²¹ URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3507371-mkip-planue-stvoriti-onlajnreestr-muzejnogo-fondu.html>.

²² У рамках співпраці Міністерства культури та інформаційної політики України з Міністерством культури та національної спадщини Польщі та Solidarity Fund PL. URL: <https://mkip.gov.ua/news/8602.html>; <https://solidarityfund.org.ua/novyny/didzhytalizacziya-muzejnyh-resursiv-ukrayiny-vidbudetsya-za-pidtrymky-ministerstva-kultury-ta-nacjonalnoi-spadshhyny-polshhi-ta-fondu-mizhnarodnoi-solidarnosti/>.

²³ У межах проєкту, започаткованого МКІП, Міністерством культури та національної спадщини Польщі та Solidarity Fund PL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3670535-v-ukrainskih-muzeah-testuut-prototip-elektronnogo-reestru-cinnostej.html>.

Розділ 2. Система збереження наукових колекцій України

Практики збереження колекцій можуть бути різноманітними та виникати з різних сфер. Вони спираються на законодавство та методичну базу і включають:

- діяльність, здатну забезпечити фізичне збереження колекцій: наукові дослідження, збереження, призначення, обслуговування, реставрація, оцифрування;
- діяльність з генерування, збереження та передачі знань;
- діяльність з управління та планування.

Діяльність у сфері збереження колекцій може бути формальною, коли вона здійснюється організаціями з охорони спадщини чи державними інституціями, та неформальною, коли спеціалісти, не пов'язані зі спадщиною, окремі особи, групи та спільноти піклуються про спадщину як частину своєї роботи або повсякденного життя.

Аналіз системи забезпечення збереження колекцій в Україні свідчить, що наявна система спирається на світовий досвід, міжнародне законодавство, усталені європейські моделі забезпечення збереження колекцій.

Ця система складається з таких взаємопов'язаних елементів:

1. Правова база (міжнародна і національна), що регулює відносини, права та зобов'язання у сфері збереження колекцій.
2. Система управління (Президент України, Кабінет Міністрів України, мініс-

терства, відповідні управління органів місцевого самоврядування, балансоутримувачі, установи збереження колекцій), яка забезпечує управління збереженням колекцій через формування нормативної (зокрема, методично-інструктивної) бази та її виконання.

3. Установи, де зберігаються колекції: музеї, бібліотеки, архіви, науково-дослідні установи (зокрема, інститути), заклади вищої освіти, природні, біосферні та історико-культурні заповідники, інші установи.
4. Діяльність громадського сектору та професійних об'єднань, що оперативно реагують на потреби збереження колекцій.
5. Освіта (профільна вища освіта, система підвищення кваліфікації, неформальні заходи з підвищення кваліфікації кадрів), що забезпечує набуття знань працівниками організацій, які зберігають колекції відповідно до вимог нормативно-правової бази.
6. Наукова діяльність у сфері збереження колекцій, у рамках якої досліджується стан збереження колекцій та продукується нове знання (необхідне для збереження колекцій у різних умовах, зокрема у кризових станах), що поширюється через систему освіти.
7. Практична робота організацій, що зберігають колекції, діяльність яких регламентується наявною нормативною базою, статутними документами та кваліфікаційними вимогами до працівників.

2.1. Правова база збереження колекцій

В Україні існує широка правова база з питань збереження колекцій, яка включає міжнародні договори, Конституцію України, рамкові закони, присвячені діяльності музеїв, бібліотек і архівів, а також спеціальні закони, що стосуються окремих категорій колекцій і цінностей (Додаток 2). Проте, як ми далі покажемо на прикладі аналізу застосування міжнародного і національного законодавства для захисту спадщини під час війни, закріплені в нормативній базі механізми здебільшого не застосовуються на практиці²⁴.

Витяг з Положення про Музейний фонд України²⁵:

«37. Передача музейних предметів державної частини Музейного фонду України з музеїв на постійне зберігання іншим музеям у межах України здійснюється за згодою музеїв, у яких вони зберігаються, за рішенням Мінкультури на підставі листа-клопотання органу виконавчої влади, у сфері управління якого перебуває музей, що передає музейні предмети.

38. Передача музейних предметів і музейних колекцій державної частини Музейного фонду України з музеїв на тимчасове зберігання іншим музеям, юридичним і фізичним особам у межах України здійснюється за згодою музеїв, в яких вони зберігаються, за рішенням:

- центрального органу виконавчої влади, у сфері управління якого перебуває музей, – для музеїв, заснованих на державній формі власності;*

- структурного підрозділу місцевого органу виконавчої влади, у сфері управління якого перебуває музей, – для музеїв, заснованих на комунальній формі власності.*

39. Рішення про передачу музейних предметів державної частини Музейного фонду України на тимчасове зберігання за межами України з метою їх експонування на виставках, проведення реставрації або наукової експертизи приймає Мінкультури».

Наприклад, на практиці дуже рідкісно застосовувався пункт 38 Положення про Музейний фонд України. Більшість музеїв (за деякими винятками) для евакуації колекцій у межах України попри те, що вона є тимчасовою, незалежно від органу і сфери управління, керувались пунктом 37 Положення і отримували рішення Мінкультури. Крім того, респонденти вказували на необхідність дотримання умов пункту 39 Положення для переміщення колекцій у межах України в період до 24 лютого 2022 року, посилаючись на наказ Міністерства культури України від 21.07.2016 № 580 «Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів»²⁶. Проте деякі установи цілком коректно застосували пункти 38 і 39 Положення.

Спеціально присвячена евакуації постанова Кабінету Міністрів України від 30.10.2013 № 841 «Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій»²⁷ не застосовувалася для колекцій, хоча вона прямо вказує: «Перелік, обсяг матеріальних

²⁴ Міжнародні механізми захисту культурних цінностей на окупованих територіях / Андрук Є.С., Бусол К.І., Коваль Д.О. URL: https://culture.crimea.ua/files/site/page_file//fileebfe6a91d8d87c5afa890071ac5c037b.pdf.

²⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 № 1147. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF#o83>.

²⁶ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16#Text>.

²⁷ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text>.

і культурних цінностей та черговість проведення їх евакуації визначаються органами державної влади, суб'єктами господарювання, у віданні або власності яких перебувають зазначені цінності, та враховуються під час планування заходів з евакуації» (пункт 10) – і визначає уповноважені органи й установи – Мінкультури, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, Національну академію наук.

Аналіз постанови свідчить, що вона складна, її норми неможливо застосувати в умовах війни. Розділ «Проведення евакуації» (пункти 38–46) стосується евакуації людей, а не наукових чи культурних цінностей. Лише в пункті 40, більша частина якого стосується евакуації маломобільних груп населення, побіжно згадано матеріальні та культурні цінності. Зокрема, зазначено, що планування евакуації маломобільних груп населення має бути відображено у плані евакуації працівників, матеріальних і культурних цінностей. Текст постанови передбачає наявність «безпечних регіонів», до яких слід організувати евакуацію. Однак виокремити безпечний регіон можливо у випадку стихійного лиха або локальних прикордонних конфліктів. У випадку повномасштабного вторгнення це неможливо, отже, розроблення

плану евакуації не можливе.

Окремі норми документа нелогічні. Наприклад, згідно з пунктом 36, «План проведення заходів з евакуації населення (працівників), матеріальних і культурних цінностей (...) погоджується органом, на території якого планується розміщення евакуйованого населення». Тобто не з органом, на території якого розміщуються цінності, а з органом, на території якого розміщується населення. Але населення великих міст може бути евакуйовано до різних регіонів, тому незрозуміло, до кого звертатися щодо розміщення цінностей.

У тексті постанови відсутня вимога створити перелік пріоритетів на евакуацію. Такий перелік наявний у США²⁸. Беручи до уваги велику кількість об'єктів зберігання в наукових установах, бібліотеках та архівах України, вимога евакуйовувати всі об'єкти на практиці не можлива.

Україна є членом міжнародних організацій²⁹ (таких як ЮНЕСКО, ICCROM) і має у розпорядженні повний арсенал інструментів із залучення і використання досвіду цих організацій. Проте значна частина цих можливостей передбачені, але не реалізовані.

2.2. Політика України з питань управління та збереження колекцій

Принципи та інституційні практики менеджменту колекцій та установ було успадковано Україною з ХХ століття, а саме від періоду монопольного колоніального па-

нування СРСР. Наразі відсутні повноцінні дослідження впливу радянського режиму на музейні фонди, бібліотеки й архіви. Однак навіть поверхневий огляд вказує на

²⁸ Усне повідомлення Кетерін Хавк, зберігача фондів Національного музею природознавства (США) на запитання Леоніда Горобця в рамках онлайн-зустрічі музейних працівників України зі співробітниками Програмного офісу з цифровізації Національного природничого музею США 28 липня 2023 року.

²⁹ In the Face of War, UNESCO's action in Ukraine. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000384454>.

суттєві негативні наслідки. Так, бібліотеки було проголошено «активними учасниками комуністичного будівництва»³⁰ з відповідним підходом до наповнення бібліотечних фондів. За часів Другої світової війни для евакуації архівних документів пріоритет надавали документам, пов'язаним із «революційною боротьбою», не приділяючи належної уваги документам XVIII і більш ранніх століть. Загальна кількість евакуйованих документів не перевищує 6%. Поміж тих архівів, що залишилися на території, окупованій німецькими військами, чимало безслідно зникло або було знищено в ході бойових дій³¹.

Особливо цінні музейні зразки вивозили з України до Москви та Ленінграда, як, наприклад, Михалківський скарб, гетьманський егрет. Негативного впливу зазнали навіть природничі колекції. Найцінніші зразки вивозили до установ РРФСР, як наприклад, скелет викопного слона південного (*Mammuthus meridionalis*), знайдений у Ногайську (Запорізька обл.), який є одним із найповніших скелетів цього виду³². Арешт і заслання українського зоолога Всеволода Великаніва були серед підстав вилучення з бібліотек «Записок Ніжинського ІПО», тому на сьогодні збереглися лише окремі випуски³³. Наведені приклади є окремими проявами загальної тенденції цілеспрямованого чи ненавмисного нищення наукових колекцій, архівів і бібліотек за радянських часів. Питання реформування української сфери збереження колекцій порушується з кінця 2000-х років.

На основі аналізу проблематики збереження музейних колекцій у 2010 році експерти

Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) підготували рекомендації щодо реформування сфери збереження колекцій³⁴. Аналіз, проведений для написання цієї Білої книги, засвідчує, що суттєвих змін не відбулося, і у 2023 році, в умовах повномасштабного вторгнення РФ, даються ті ж самі рекомендації, які давав НІСД щодо:

- створення спеціалізованого музейного центру, який би займався моніторингом і науковими дослідженнями, надавав науково-методичну допомогу та розробляв протоколи й алгоритми дій під час кризових ситуацій;
- зміни структури та форми оплати праці працівників музеїв, архівів та бібліотек;
- покращення музеологічних досліджень у закладах вищої освіти.

З інтерв'ю з Ігорем Пошивайлом: «В Україні ніхто не займався цим системно. Відсутня політична воля реформувати систему збереження колекцій. Будь-які зміни та ініціативи починаються знизу, від небайдужих людей, громадських організацій. Владі це не потрібно».

Сфера збереження колекцій досі зберігає негативні тенденції культурних політик, що дісталися у спадок від ХХ століття:

- Міжвідомча розподіленість в управлінні колекціями (балансоутримувачами музеїв є різні органи влади, відомства й інституції), що призводить до неузгодженості системних дій стосовно збереження колекцій, коли кожен відповідає за власну ділянку повноважень.
- Суперечлива державна регуляторна політика: дуалізм підпорядкування музейних установ і предметів (коли музейна

³⁰ Серов В.В. Совершенствование системы библиотек в развитии социалистическом обществе: вопр. теории и практики. – М.: «Книга», 1981. – 271 с.

³¹ Грімстед К.П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / АН Української РСР. Археографічна комісія; Український науковий інститут Гарвардського університету. – Львів: Вид. центр «ФЕНІКС», 1992. – 120 с.

³² Огульчанский А.Я. Находка скелета южного слона на берегу Азовского моря / Природа, 1957, № 8. С. 102–104.

³³ Загороднюк І. Всеволод Великанів – дослідник фауни України 1920–1930-х років: біографія, колекції, публікації / Вісник Національного природничого музею, 2013, № 11. С. 115–134.

³⁴ *Роль музеїв у культурному та соціально-економічному розвитку країни: зарубіжний досвід. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень (niss.gov.ua).*

споруда належить місцевій громаді, а у споруді зберігаються предмети Національного музейного фонду).

- Плани евакуації збереглися ще з радянських часів. Вони відповідали тій військовій концепції, яка панувала в Союзі: витвори мистецтва вивозяться на схід – за Урал³⁵.

До повномасштабного вторгнення приділялось мало уваги розслідуванню та документації злочинів щодо культурної спадщини. Дані щодо облікованих злочинів, пов'язаних із посяганням на культурні цінності, для території Луганської та Донецької областей за 2014–2015 роки майже не відрізняються від довоєнних часів. У 2013 році Генеральною прокуратурою України зафіксовано 11 злочинів у Донецькій області та 14 – у Луганській. У 2014 році зафіксовано 7 злочинів у Донецькій області та 19 – у Луганській, у 2015 році – відповідно 4 та 7 злочинів. Показово, що у 2013 і 2014 роках виявлено переважно злочини, що відповідають статті 201 Кримінального кодексу України – контрабанда. У 2015 році зафіксовано лише один подібний злочин у Донецькій області та жодного в Луганській³⁶. Зниження кількості злочинів за цією статтею навряд чи вказує на зменшення реальних обсягів контрабанди. Можна припускати, що в умовах окупації незаконні вивезення стали більш масштабними, але ці злочини залишились невідомими правоохоронцям.

У 2014 році при Міністерстві культури було сформовано робочу групу музейних експертів, діяльність якої полягала у відстеженні ситуації на окупованих територіях, комунікації з представниками місцевої влади та директорами музеїв, розробленні інструкцій та документів, планів евакуації, рекомендацій і стратегій. За словами одного із членів робо-

чої групи – Ігоря Пошивайла, генерального директора Національного музею Революції Гідності, у групи «було недостатньо знань, досвіду й ресурсів, щоб забезпечувати роботу нашої місії систематично та майстерно»³⁷.

У 2020 році об'єднаними зусиллями декількох державних установ та міжнародних фондів було створено інтернет-портал про ключові події та злочини, скоєні під час окупації рф територій України, – rusaggression.gov.ua. Одним із завдань проєкту було висвітлення впливу окупації на об'єкти культурної спадщини³⁸. Портал містить дуже мало інформації про нищення культурної спадщини, наявний лише один документ про досудове розслідування щодо умисного знищення та псування історичної спадщини України на території АР Крим та м. Севастополя. Також наявне посилання на реєстр об'єктів культурної спадщини, постраждалих від російської агресії, створений Громадською організацією «Кримський інститут стратегічних досліджень». У переліку 52 об'єкти, розташовані в Донецькій та Луганській областях. Із них 12 пошкоджено впродовж 2014–2021 років, 40 – з 24 лютого 2022 року³⁹. Всі об'єкти, пошкоджені до 2022 року, є курганями, тобто об'єктами, пошкодження яких легко відстежити за допомогою супутникових знімків. Дещо інакша ситуація для Криму. В реєстрі вказано 146 пошкоджених об'єктів культурної спадщини регіону, з яких лише один пошкоджено після повномасштабного вторгнення.

Наведені вище факти вказують на те, що до повномасштабного вторгнення не було систематичного обліку злочинів проти культурної спадщини. Втрат наукових колекцій упродовж 2014–2021 років не зафіксовано, окрім тих, що спеціально визначено як культурну спадщину.

³⁵ Інтерв'ю з головою Всеукраїнської асоціації музеїв С. Кролевцем. URL: <https://kp.ua/ua/life/a645844-hlava-vseukrajinskoji-asotsiatsiji-muzejiv-serhij-krolevets-za-nashim-planom-evakuatsiji-tvori-mistetstva-majut-vivozitisja-za-ural>.

³⁶ Біда О.А. та ін. (2016). Зі щитом чи на щиті? Захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на Сході України. Київ: КИТ. 72 с.

³⁷ URL: <https://www.prostir.ua/?news=kulturna-spadschyna-pid-vplyvom-zbrojnoho-konfliktu-v-ukrajini-vyklyky-ta-vidpovidi>.

³⁸ Luck, E. C. (2020). Cultural genocide and the protection of cultural heritage. Getty Publications.

³⁹ URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/v-ukrajini-stvoryat-internet-portal-pro-fakty-rosiyskoyi-agresiji>.

2.3. Роль громадського сектору у збереженні колекцій

Громадський сектор у сфері збереження культурної та природної спадщини та, зокрема, колекцій пережив стрімке зростання у 2014–2022 роках, і на момент повномасштабного вторгнення РФ у сфері збереження колекцій існувала розгалужена⁴⁰ мережа організацій міжнародного (ICOM-Україна, ICCROM), загальноукраїнського (УТОПІК – Українське товариство охорони пам'яток історії і культури, ВГО САУ – Спілка археологів України, Музейна рада при Міністерстві культури України, ВУАМ – Всеукраїнська асоціація музеїв, ВГО УБА – Всеукраїнська громадська організація «Українська бібліотечна асоціація», ГО «Український центр розвитку музейної справи», САУ – Спілка архівістів України, UNCG – Українська природоохоронна група), локального (Асоціація музеїв і галерей Карпатського регіону, Асоціація музеїв та галерей міста Львова, Асоціація музеїв Долиниці, ГО «Бібліотека майбутнього» в м. Києві, Асоціація музеїв Вінниччини) чи тематичного (Асоціація музеїв космонавтики України, Асоціація музеїв Івана Франка, Асоціація працівників музеїв технічного профілю) рівнів. З 2014 року виникли організації, що переосмислюють роль музеїв у збереженні колекцій та роль колекцій у системі національної безпеки на всеукраїнському рівні (ГО «Музей відкрито на ремонт»).

Унікальною виявилася здатність громадського сектору до перезавантаження, об'єднання, що проявилось у створенні й активній роботі нових потужних організа-

цій та ініціатив на тлі сталих професійних і громадських організацій, які існують не одне десятиліття (наприклад, УТОПІК існує з 1966 року): Кризовий фонд «Швидка музейна допомога», Штаб порятунку культурної спадщини, СУСНО («Врятувати українську культурну спадщину онлайн»).

З опитувань та інтерв'ю менеджменту музеїв, бібліотек та архівів (зокрема, з інтерв'ю, які є в загальному доступі) видно, що найбільш відчутною та поширеною з боку українських громадських організацій стала підтримка:

- *Штабу порятунку спадщини (для музейних колекцій)*⁴¹;
- *СУСНО (для музейних, бібліотечних і архівних фондів)*;
- *ГО «Музей відкрито на ремонт» (для музейних колекцій)*;
- *Української бібліотечної асоціації (для бібліотечних і архівних фондів)*;
- *«Музеї за зміни в Одесі»*;
- *Музейного кризового центру*⁴².

Серед іноземних акторів з перших днів повномасштабного вторгнення працює фонд ALIPH⁴³ – Міжнародний альянс для захисту спадщини під час військових конфліктів (\$3,88 млн станом на 16.02.2023⁴⁴). Також діють House of Europe (137 184 євро на 25 музеїв⁴⁵), Ініціатива з порятунку культурної спадщини SCRI при Інституті Смітсоніан⁴⁶, інші інституції.

В Україні з початку повномасштабної війни діє Штаб порятунку спадщини – The

⁴⁰ URL: <https://ciss.org.ua/ua/reestr-obektiv-postrajdalih-vid-rosiskoi-agresii.html>.

⁴¹ URL: <https://www.facebook.com/HERI.Ukraine>.

⁴² URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100083180718086>.

⁴³ URL: <https://www.aliph-foundation.org/>.

⁴⁴ URL: https://www.aliph-foundation.org/storage/wsm_presse/i/ihnd0IgavIs6HQJ7f52Hyt7YKWIeVx4BHoyyMb6y.pdf.

⁴⁵ URL: <https://houseofeurope.org.ua/programme/emergency-war-response>.

⁴⁶ Інтерв'ю з директоркою Ініціативи SCRI Копі Верінер. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3HUNUlB8NKc>.

Heritage Emergency Response Initiative (HERI) – українська ініціатива, започаткована після широкомасштабного вторгнення, яка об'єднала проекти, музеї та інституції. Ініціаторами створення Штабу стали Національний музей Революції Гідності (Музей Майдану), ГО «Музей Майдану», ГО «Тустань», Державний історико-культурний заповідник «Тустань». Штаб скоординував діяльність із МКІП України у форматі робочої групи з питань збереження культурної спадщини під час дії режиму воєнного стану (наказ МКІП від 07.03.2022 № 112)⁴⁷.

Штаб працює над захистом музейних колекцій, документуванням втрат, координацією з іншими ініціативами та гуманітарною допомогою. Діяльність HERI координується з ЮНЕСКО, ICOM – Музеєм стійкості до стихійних лих, ICCROM – «Збереження культури, сприяння різноманітності» та іншими національними та міжнародними установами й ініціативами з порятунку. Напрями роботи Штабу, зокрема, є комунікація з музеями й культурними інституціями в різних регіонах; збір інформації про стан спадщини, зокрема шляхом організації експедицій; адресна допомога музейникам, діячам культури, інституціям; фізичний порятунок зібрань; пошук коштів, матеріалів та інших ресурсів для допомоги відповідно до запитів; надання консультацій; організація і проведення тренінгів для музейників; розроблення та підготування інструкцій і посібників, видань із реагування на надзвичайні ситуації⁴⁸.

Директорка львівського музею «Територія терору» та ініціаторка Музейного кризового центру Ольга Гончар⁴⁹ описує в інтерв'ю, як починалося включення незалежних акторів у справу збереження колекцій в умо-

вах війни:

«Будучи у Львові в перші дні війни, я зрозуміла, що я одна з небагатьох, хто має контакти з Донецькою, Луганською областю, якщо йдеться про допомогу. З цих людей була сформована наша перша робоча група. Перший моніторинг потреб здійснила Олеся Мілованова (директорка Луганського обласного краєзнавчого музею, який був евакуйований двічі: у 2014-му – з Луганська до Старобільська і в 2022 – зі Старобільська до Львова), яка на 24 лютого опинилась в окупації у Старобільську. Олеся першою промоніторила потреби луганчан, як їм можна допомогти, щоб триматися. І отак все закрутилося.

Далі включилися ГО «Центр візуальної культури», «Київське бієнале», Штаб порятунку спадщини, ГО «Музей сучасного мистецтва». Кожна з цих організацій врешті сфокусувалась на своїй роботі: Музей сучасного мистецтва акумулював допомогу для митців, Штаб порятунку спадщини допомагав з пакувальними та зберігальними матеріалами. Музейний кризовий центр з перших днів і нині роздає індивідуальні фінансові допомоги музейникам, які залишаються в Україні, продовжують професійну діяльність, але потрапили у такі складні життєві обставини і потребують підтримки.

Зараз Центр адмініструється Громадською організацією «Новий музей».

З інтерв'ю Ігоря Пошивайла, директора Музею Майдану та одного з ініціаторів Штабу порятунку культурної спадщини: «Я зрозумів, що ми займалися не тим (по відношенню до завдань організації до 2015 року). Нам потрібні протоколи, алгоритми дій з убезпечення колекцій та культурної спадщини під час кризових ситуацій».

⁴⁷ Звіт Штабу порятунку спадщини за березень-червень 2022 року. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2232>.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ URL: https://lb.ua/culture/2022/04/01/511860_vid_arhitekturi_virtualnih.html.

2.4. Освіта

Система освіти забезпечує створення фахового середовища та поширення фахових знань щодо збереження колекцій.

Україна має розвинену систему фахової освіти для сфери збереження колекцій, оскільки першу кафедру з підготовки фахівців музейної справи й охорони культурної спадщини засновано в 1989 році у Харківському інституті культури. Станом на 2023 рік Україна налічує вісім кафедр у закладах вищої освіти, де готують фахівців зі збереження спадщини. Освіта у сфері збереження колекцій в Україні згідно з Переліком галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти⁵⁰, проводиться за спеціальностями «027 Музеєзнавство і пам'яткознавство», «029 Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», «032 Історія та археологія», «034 Культурологія», «091 Біологія»⁵¹.

Опитування респондентів підтвердило, що на якість компетенцій фахівців, які здобули вищу освіту за вказаними спеціальностями, впливають структура та зміст освітньої програми, навчання та викладання за цією програмою, кадровий потенціал, освітнє середовище, матеріальні ресурси.

З інтерв'ю директорів музеїв та бібліотек:

- *Навчання у сфері забезпечення збереження колекцій передбачає переважно теоретичну підготовку. Слухачі мають знання про те, що робити в разі настання кризових ситуацій, але не здатні використати ці знання на практиці.*
- *Дуже часто освітні програми застарілі, не використовують сучасних знань, методологій та підходів до збереження колекцій,*

які вже існують у світі і які ми можемо бачити у практиці зарубіжних музеїв.

- *Не вистачає міждисциплінарних освітніх програм, які б відповідали сучасним викликам до забезпечення збереження колекцій.*
- *Менеджменту установ культурного сектору (музеїв, архівів та бібліотек) доводиться самостійно опановувати нові навички з організації збереження колекцій у кризових ситуаціях, оцифрування колекцій, менеджменту, проєктної діяльності, оскільки наявні освітні програми не задовольняють цього попиту.*

Підвищення кваліфікації працівників зі збереження колекцій здійснюється, зокрема, Національною академією керівних кадрів культури і мистецтв⁵² та обласними навчально-методичними центрами підвищення кваліфікації. Проте розвиток неформальної освіти гальмується через брак коштів.

З інтерв'ю директорів музеїв та бібліотек:

- *Музейні та бібліотечні співробітники підвищують кваліфікацію переважно завдяки БЕЗКОШТОВНИМ семінарам і тренінгам, які організують обласні навчально-методичні центри підвищення кваліфікації працівників культосвітніх закладів, грантові програми.*
- *Важко долучити кваліфікованих та вмотивованих якісно виконувати свої службові зобов'язання фахівців до роботи в музеях і бібліотеках внаслідок низької оплати праці кваліфікованих співробітників у закладах культурного сектору.*

ЮНЕСКО у жовні 2023 року в партнерстві з Інститутом збереження Гетті та Ініціати-

⁵⁰ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text>.

⁵¹ Затверджені стандарти вищої освіти: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/zatverdzeni-standarti-vishoyi-osviti>.

⁵² URL: https://nakkkim.edu.ua/images/Instytut/Tsentr_neper_kul_myst_osv/Programma_current_work_problems_2023.pdf.

вою SCRI проводить тренінг українських фахівців музейної справи та менеджерів колекцій «Управління музейними колекціями та їх збереження під час війни». Навчан-

ня зосереджено на виробленні практичних навичок збереження, евакуації та стабілізаційних заходів в умовах надзвичайних ситуацій.

2.5. Наукова діяльність у сфері збереження колекцій України

Функцію дослідження умов збереження колекцій та, відповідно, генерування нових знань щодо забезпечення збереження покладено на сферу Conservation, що є одним з дослідницьких напрямів сучасної науки про спадщину Heritage Science. Наукові дослідження у сфері Conservation на сучасному етапі виходять далеко за межі лише організації фізичного збереження технічного стану предметів; вони охоплюють питання широкого кола ризиків, що можуть загрожувати збереженню колекцій (таких як зміни клімату, збільшення населення і масового туризму, воєнні конфлікти).

Аналіз організації науково-дослідної діяльності України у сфері Conservation засвідчив таке.

1. Відсутність спеціалізованого центру, який би займався моніторингом і науковими дослідженнями сфери збереження колекцій, надавав науково-методичну допомогу закладам культурної сфери всіх форм власності, координував освітні та наукові програми в Україні.
2. Відсутність спеціалізованих установ з Heritage Sciences у системі Національної академії наук України. Створений у 1991 році Центр пам'ятокознавства НАН України було ліквідовано у 2021 році.
3. В Україні є Український державний інститут культурної спадщини (УДІКС), діяль-

ність якого спрямована на розроблення документації, проєктів нормативних актів і методичних матеріалів до них⁵³ (юридична підтримка імплементації містобудівного законодавства). Відділ культурної спадщини та пам'яткоохоронної справи Інституту культурології Національної академії мистецтв України досліджує культурологічний вимір сучасної пам'яткоохоронної діяльності.

4. В Україні реалізуються окремі науково-дослідні проєкти у сфері збереження колекцій за підтримки Українського культурного фонду, Національного фонду досліджень України⁵⁴.

Генерування нових знань у сфері Conservation забезпечується також університетами і закладами вищої освіти. Наукову діяльність у цій сфері здійснюють заклади вищої освіти, що готують фахівців за спеціальностями «027 Музеєзнавство, Пам'яткознавство», «023 Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація», «091 Біологія», «191 Архітектура та містобудування», «029 Інформаційна, бібліотечна та архівна справа». Наукових центрів зі збереження спадщини при українських університетах не створено, наукова діяльність регламентується тематиками відповідних кафедр і необхідністю забезпечення ліцензованих освітніх програм⁵⁵.

⁵³ URL: <https://www.spadshina.org.ua/about-us>.

⁵⁴ URL: <https://icr.org.ua/viddil-kul-turnoi-spadshchyny-ta-pam-iatkookhoronnoi-spravy/>.

⁵⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1187 «Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності».

2.6. Оцифрування колекцій

Станом на 2014 рік оцифрування та цифрова каталогізація колекцій України майже не здійснювались, за винятком спеціалізованих наукових публікацій окремих каталогів.

«...Достеменно не відомо, якими є втрати музеїв України після анексії Криму, хоча нині це намагається з'ясувати Мінкульт. Фахівці галузі пояснюють, що систему обліку музейних цінностей від радянського часу було побудовано таким чином, що облікові книги перебували поруч із колекцією. На національному рівні фінансувати їх копіювання для страхового фонду документації припинили 2006 року. Там нині зберігаються копії цих книг лише 120 українських музеїв, та й то не в повному обсязі. Таким чином, якщо втрачено музей загалом, то немає не тільки його колекції, а й інформації про неї»⁵⁶.

Оцифрування деяких колекцій Донецької та Луганської областей у період між 2015 та 2022 роками стало єдиним шляхом їх збереження⁵⁷.

Аналіз дій інституцій, що забезпечують збереження колекцій, пріоритети у фінансуванні Українського культурного фонду⁵⁸, пріоритети міжнародної допомоги під час кризової ситуації⁵⁹ дозволяють зробити висновки, що оцифрування колекцій було не послідовним.

Респонденти вказали на такі виклики оцифрування колекцій:

безпека зберігання даних;

- безпека зберігання серверів;

- недостатньо визначена практика збереження авторського права дослідників на неопубліковані матеріали;
- співробітники музеїв, бібліотек не мають навичок роботи з оцифруванням, подальшої роботи з даними;
- музеї й об'єкти спадщини не мають координат, унікального ID музею, до якого прив'язують колекції та базу даних;
- специфіка роботи з колекціями: оцифровують не просто якісь дані, а процеси, що відображають процеси музеалізації;
- потрібні стандарти обміну даних чи опису, що дозволяють обмінюватися даними; оцифрування має бути синхронізоване з програмами МКІП.

Подолання викликів:

- Українська бібліотечна асоціація підписала меморандум з американською компанією «Portico», щоби архівувати документи на її серверах.
- Розпочато створення Національної електронної бібліотеки – великого проєкту УБА з оцифрування рідкісних та цінних документів. Ці документи, що є культурним і науковим надбанням, наразі зберігаються в різних організаціях та інституціях. УБА координуватиме проєкт⁶⁰.
- Активізація процесів цифровізації музейних фондів на державному рівні (початок впровадження електронної системи реєстру Музейного фонду України⁶¹).
- Штаб порятунку культурної спадщини обстежив понад 800 об'єктів, пошкоджених у ході воєнних дій. Роботи ведуть за двома напрямками: документують окре-

⁵⁶ URL: <https://tyzhden.ua/rozv-iazaty-ruky/>.

⁵⁷ Ірина Склокінна: «Після зруйнування міст люди переусвідомили цінність спадщини, що існує вже лише в цифровому вигляді». URL: https://lb.ua/culture/2023/07/15/565301_irina_sklokina_pislya_zrnyuvannya.html.

⁵⁸ URL: <https://ucf.in.ua/>.

⁵⁹ Ініціатива «Saving Ukrainian Cultural Heritage Online» (SUCHO) об'єднала понад 1 500 волонтерів та волонтерок для збереження даних українських вебсайтів. У рамках ініціативи вже збережено понад п'ять тисяч сайтів українських культурних інституцій.

⁶⁰ Інтерв'ю з президенткою УБА Оксаною Бруй. URL: <https://www.goethe.de/prj/lek/uk/--/uba.html>.

⁶¹ URL: <https://mkip.gov.ua/news/8602.html>.

мо для криміналістики / фіксують злочини та збирають дані для майбутнього відновлення⁶².

- В Україні розпочато запровадження стандартизованого підходу до репрезентації інформації про спадщину та музейну документацію (зокрема, її цифрових відображень) – Концептуальної базової моделі CIDOC, яка має статус міжнародного стандарту ISO 21127:2014⁶³. Це багатопараметрична та багаторівнева ієрархічна модель, яка дозволяє провести опис і забезпечити багатопрофільне

(зокрема, наукове) використання різноманітних об'єктів.

- Один зі шляхів презентації оцифрованих колекцій у публічному просторі, який дозволяє забезпечити інформаційну безпеку, – це використання технологій блокчейн. NFT репрезентації мистецьких творів виявились необхідними в Україні під час повномасштабного російського вторгнення⁶⁴, і цей досвід заслуговує на вивчення й оцінку сильних і слабких сторін NFT як технології збереження цифрових копій та документів⁶⁵.

2.7. Проблеми системи збереження колекцій України

Виявлені історичні проблеми:

1. Колоніальна спадщина: загальна нормативна база та практики, успадковані від СРСР⁶⁶.
2. Конфлікт поколінь і менталітетів у трактуванні спадщини та методів її збереження.
3. Музеезнавство і пам'яткознавство трактується як спеціальні історичні дисципліни за тенденціями 1970–80-х років⁶⁷.
4. Недооцінка проблеми з 2014 року, недостатньо розслідувань і документування воєнних злочинів щодо культурної спадщини.

Виявлені проблеми – управління:

1. Система управління стає недієвою під час криз. Відповідно, проблема не в кількості інструкцій, а у злагодженні роботи

для збереження колекцій під час криз.

2. Відсутня системність у реагуванні на кризові ситуації щодо збереження колекцій незалежно від рівня та балансоутримувача.

Виявлені проблеми – освіта:

1. Заходи з підвищення кваліфікації не відповідають викликам часу та сучасним загрозам.
2. Семінари та навчання з підвищення кваліфікації – це переважно (за деякими винятками) формальні інструктажі й аудиторні заняття.
3. Відсутня мультидисциплінарність в освіті у сфері збереження колекцій.
4. Ігнорується психологічний стан працівників під час настання кризової ситуації.
5. Неформальна освіта в галузі не розви-

⁶² На основі інтерв'ю з одним із ініціаторів створення ШПКС В. Рожком.

⁶³ URL: <https://www.cidoc-crm.org/>.

⁶⁴ URL: <https://suspilne.media/424095-nft-mistectvo-pid-cas-vijni-v-ukraini-4-najcikavisi-proekti/>.

⁶⁵ Аналітична доповідь про переваги NFT – див.: Дослідження екосистеми обігу творів мистецтва в Україні (UALR): комплексний аналіз, розробка пропозицій та змін до законодавства. URL: <https://moca.org.ua/ualr/>.

⁶⁶ URL: https://lb.ua/culture/2021/01/19/475233_muzei_kraini-yak_valiza_bez_ruchki.html.

⁶⁷ Смаглій К.В. (2015). Європейський досвід реформування музейної сфери: уроки для України. Будемо нову Україну. Збірник конференції. С. 138–154.

вається через брак коштів.

6. 6. Освітні програми ЗВО не відповідають очікуванням стейкхолдерів за параметрами актуального та необхідного змісту, навчання і викладання.

Виявлені проблеми – громадський сектор:

Деякі з організацій виявилися не готовими до реагування на виклики війни, що призвело до швидкого створення нових громадських ініціатив зі збереження колекцій.

Виявлені проблеми – наукова діяльність:

1. 1. Мала кількість досліджень, слабкі контакти зі світовою наукою за напрямками Heritage Securitization та Conservation.
2. 2. Трактування музеєзнавства, пам'яткознавства, бібліотекознавства й архівознавства як спеціальних історичних дисциплін, що простежується в тематиці наукових публікацій та конференцій.

Виявлені проблеми – практична діяльність⁶⁸:

1. 1. Низька заробітна плата призводить до того, що молоді професіонали не йдуть працювати в музеї, архіви та бібліотеки.
2. 2. Авторитарний підхід в управлінні. Головні зберігачі чекають наказів від директора установи, директор установи – від начальника місцевого управління.

Якість реагування організації під час криз залежить виключно від компетентностей директора.

3. 3. Численні обмеження у фінансуванні, розпорядженні коштами, здійсненні платежів.

Отже, формально система охорони спадщини має загальноприйнятну світову модель, яка складається з законодавчо-нормативної бази (міжнародної і національної); систем управління, освіти, науки та операційної діяльності організацій, що зберігають колекції, і теоретично має забезпечувати стійкість системи. Проте ця розвинена галузь, яка підкріплена міжнародним і національним законодавством і нормативною базою, в Україні здебільшого залишилась на папері: існує розрив між теорією і практикою, брак знань, навичок і процедур щодо дій зі збереження спадщини в катастрофічних умовах.

Тому, парадоксальним чином, маючи довгу історію катастроф, пошкоджень, руйнувань і пограбувань музеїв окупантами⁶⁹, досвід двох світових війн, російської колонізації та комуністичного режиму, Чорнобильської аварії, незважаючи на численні прецеденти, Україна вкотре виявилась не готова до захисту культурної та природної спадщини, зокрема колекцій, від російської навали.

⁶⁸ Див. також: <https://tyzhden.ua/rozv-iazaty-ruky/>.

⁶⁹ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.

Розділ 3. Наукові колекції України в умовах війни

3.1. Види загроз для українських колекцій, спричинені російською війною

До чинників руйнування колекцій, спричинених війною та бойовими діями, належать:

1. Насильницькі дії уряду країни-окупанта, особисті дії персоналу воєнізованих структур, адміністративного персоналу країни-окупанта.
2. Особисті дії персоналу воєнізованих структур.
3. Ракетні, артилерійські обстріли, авіаційні бомбардування.
4. Мінування, зокрема дистанційне.
5. Рух військової техніки.
6. Ураження елементів критичної інфраструктури – електромережі, водогонів, каналізації, під'їзних шляхів.
7. Катастрофічні ураження довкілля (зокрема, руйнування гребель).
8. Викиди хімічних, біологічних, радіоактивних речовин внаслідок воєнного ураження (зокрема, застосування запальних снарядів, фосфорних боєприпасів).
9. Перекриття і руйнування логістичних ланцюгів.
10. Порушення фінансового балансу керівних структур (зупинення фінансових розрахунків, обмеження чи зміна валюти розрахунків тощо).

До втрат, спричинених війною та бойовими діями, належать:

1. Вбивство, викрадення, насильницьке утримання та переміщення, тортури, примушення до переміщення, примушення до (спів)праці, інші насильницькі дії щодо науковців, кураторів, зберігачів, інших співробітників інституцій, їхніх рідних, свідків злочинів.
2. Вимушене переміщення співробітників інституцій із місць постійного проживання. Втрата житла, зміна умов праці або втрата роботи, погіршення стану здоров'я співробітників, які займаються збереженням колекцій.
3. Вбивство тварин, вирубка дерев, випалювання рослинності.
4. Умисне пошкодження або знищення колекцій.
5. Організоване пограбування та переміщення колекцій до країни-окупанта, її установ.
6. Стихійне пограбування, крадіжка предметів, незаконне присвоєння окупантами об'єктів колекцій.
7. Присвоєння наукових даних представниками країни-окупанта (публікація результатів досліджень тощо).
8. Руйнування будівель, дахів та вікон організацій та установ, де зберігаються колекції.
9. Пожежі у будівлях музеїв, бібліотек, архівів та інших установ, де зберігаються колекції.
10. Підтоплення, повені.
11. Хімічне, біологічне, радіоактивне забруднення території.
12. Загальне руйнування довкілля, що містить інституцію чи пам'ятку.
13. Порушення режиму зберігання, що призводить до руйнування будівель чи колекції: розгерметизація, порушення клімат-контролю, інших температурних режимів (термостат, охолодження, заморозка, кондиціонування тощо), водопостачання.
14. Порушення умов утримання тварин, нестача корму, води та відсутність їх постачання.
15. Нестача реагентів, середовищ, ліків, ін-

ших специфічних речовин і препаратів.

16. Втрата і руйнування колекцій у процесі підготовки до евакуації, переміщення, неповернення з евакуації.
17. Втрата паперових і цифрових документів, що описують колекцію, каталогів, архівів, інших наукових даних.
18. Втрата коштів на утримання установ, колекцій, персоналу.
19. Втрата можливостей розвитку та поповнення живих колекцій.

Для колекцій живих тварин існують специфічні ризики, відкладені в часі. Утримання колекції живих тварин потребує регулярного розмноження. Часто установа не має достатньої кількості тварин для розмноження: загальна чисельність низька, наявні тварини є близькими родичами. У таких випадках залучають тварин із інших закладів. Більшість зоопарків України користувалось послугами установ, що входять до Євразійської регіональної асоціації зоопарків та акваріумів (місце реєстрації – Москва) і з 2022 року не вдаються до їхніх послуг. Інша мережа зоопарків із реєстрацією в Нідерландах – Європейська асоціація зоопарків та акваріумів – має жорсткі вимоги для членства. Деякі зоопарки України є кандидатами, але не встигли виконати повні умови для вступу. Згідно з правилами організації, до неї не може долучитися зоопарк країни, що перебуває у воєнному стані. У зв'язку з цим деякі тварини в колекціях зоопарків перебувають під загрозою зникнення навіть без прямого впливу бойових дій.

Іншими особливостями організацій, що зберігають живі колекції, є: 1) залежність від регулярного водо-, теплопостачання, електроенергії, логістики кормів; 2) при вибуховій хвилі уламки скла становлять більшу загрозу для колекції живих тварин, ніж для більшості інших колекцій. Примітно, що велику кількість скляних вікон зазвичай мають установи, що побудовані нещодавно або пройшли капітальний ремонт. У таких організаціях створено більш комфортні умови для тварин, але воєнні дії роблять їх більш вразливими.

3.2. Проміжні оцінки масштабу втрат об'єктів культурної спадщини України

Станом на січень 2023, за даними МКІП, постраждало 1 189 об'єктів культурної інфраструктури, 446 об'єктів повністю зруйновано. Постраждали 104 релігійні об'єкти, 18 музеїв, 83 будівлі, що становлять історичний та/або художній інтерес, 19 пам'ятників, 11 бібліотек⁷⁰.

Станом на 26 червня 2023 року, за даними МКІП, постраждало 1 582 об'єкти культурної інфраструктури, без урахування пам'яток культурної спадщини, з них 585 об'єктів зруйновано. Найбільших втрат культурна інфраструктура зазнала в Донецькій, Херсонській, Харківській, Київській, Миколаївській, Запорізькій, Сумській та Луганській областях. Постраждали 598 бібліотек; 84 музеї та галереї⁷¹.

За період з 24 лютого 2022 по 25 вересня 2023 років зруйновано або пошкоджено 835 об'єктів культурної спадщини (із них 118 пам'яток національного значення). Зокрема, пам'ятки архітектури становлять 256 об'єктів, архітектури та містобудування – 246, історії – 199, архітектури, історії – 32, монументального мистецтва – 19, містобудування, монументального мистецтва – 17, археології – 20, архітектури та містобудування, історії – 37, містобудування – 5, науки і техніки – 2, садово-паркового мистецтва – 1, архітектури та містобудування, монументального мистецтва – 1, архітектури, монументального мистецтва – 1. Повністю було зруйновано 23 пам'ятки, частково пошкоджено 648 пам'яток, ступінь пошкодження 164 об'єктів залишається невідомим⁷².

За даними дослідження «Публічні бібліотеки України в умовах російської збройної агресії»⁷³, проведеного Національною бібліотекою України імені Ярослава Мудрого, на початок 2022 року в Україні функціонувала 14 351 публічна бібліотека разом із філіями. На кінець грудня 2022 року зафіксовано інформацію про діяльність 11 993 публічних бібліотек. Ця величина не є сталою з логічних та об'єктивних причин: руйнуються бібліотечні приміщення, втрачаються матеріально-технічні засоби, знищуються та грабуються фонди, фахівці вимушені покинути місця проживання; водночас хтось, навпаки, повертається додому, вдихаючи життя у свою бібліотеку, на деокупованих територіях відновлюється обслуговування.

За даними Державної архівної служби України⁷⁴, внаслідок підриву росіянами Каховської ГЕС було втрачено міський архів в окупованій Голій Пристані.

З інтерв'ю Анатолія Хромова: «Вода є одним із найбільш небезпечних чинників для збереження архівних документів. Архів у Голій Пристані було повністю затоплено, після чого будівля впала. Ця втрата є неоправною, тому що документи підтоплені та знаходяться під завалами. Окупанти не вжили жодних заходів з евакуації цих документів. ... Працівники Державного архіву Херсонської області завчасно перемістили документи з нижніх поверхів сховищ, тисячі справ вони власноруч перенесли в інші приміщення або на вищі поверхи, на щастя, вода не дійшла до корпусів архіву».

⁷⁰ URL: <https://suspilne.media/353110-cerez-vijnu-v-ukraini-poskodzeno-1189-obektiv-kulturnoi-infrastrukturi-minkult/>.

⁷¹ URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3730908-cerez-vijnu-v-ukraini-poskodzeni-vze-1582-obekti-kulturnoi-infrastrukturi.html>.

⁷² URL: <https://mcip.gov.ua/news/cherez-rosijsku-agresiyu-v-ukrayini-postrazhdaly-835-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny/>.

⁷³ URL: <https://oth.nlu.org.ua/?p=7102>.

⁷⁴ З інтерв'ю Анатолія Хромова, голови Державної архівної служби України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vikliki-viyini-roboti-ukrainskih-arhivistiv-v-umovah-voennogo-stanu>.

Україна у 2022 році зробила набагато більше для збереження архівної спадщини, ніж у 2014. Для порівняння: якщо зараз ризики втрат архівних документів оцінюються до 2%, то у 2014 році внаслідок тимчасової окупації окремих районів Донецької, Луганської областей, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя було втрачено близько 8% усього Національного архівного фонду.

Про окремі категорії втрат відомості лише фрагментарні. Наприклад, було поширено повідомлення, що в Чернігові втрачено унікальні документи з архіву СБУ⁷⁵. Широкому загалу мало відомо про втрати природничих колекцій, таких як геологічні збори ХНУ ім. В. Н. Каразіна у с. Кам'янка Харківської області.

«Найстрашніше, що зруйновано музей, лишилися тільки стіни, й усе, що в ньому було зібрано, загублено. Найцікавіші території, які зберігають морські та континентальні мезозойські відклади (розташовуються по балках, ярах, по берегах річок), – заміновані, і доступ науковців до них дійде дуже нескоро»⁷⁶.

Водночас значна частина втрат залишається не документованою, зокрема на досі окупованих територіях, оскільки дистанційний моніторинг є завідомо не повним, а на деяких деокупованих територіях залишається небезпека для дослідників (мінування, руйнування будівель, загроза обстрілів)⁷⁷. Тому до кінця бойових дій, які є інтенсивними у період цього аналізу, оцінка втрат є не повною. Навіть після звільнення окупованих територій знадобиться певний час, щоб оцінити безповоротні втрати та незаконні переміщення.

3.3. Приклади втрат об'єктів культурної і природної спадщини України

Вторгнення РФ в Україну у 2014 році призвело до захоплення Криму, частин Донецької і Луганської областей з розташованими там інституціями, привласнення, переміщення та часткового знищення природної і культурної спадщини, зокрема руйнування Донецького краєзнавчого музею. Під час окупації РФ було значно і навмисно пошкоджено Ханський палац (Бахчисарай)⁷⁸, проводяться численні незаконні археологічні розкопки та вивіз археологічних предметів до РФ. Зусил-

лями ГО «Кримський інститут стратегічних досліджень»⁷⁹ ці дії класифіковано за категоріями. Незаконні розкопки також мали місце на території Луганської області. Наприклад, поблизу смт Георгіївка (Луганська область) окупаційна «влада» надала дозвіл на будівництво тваринницького комплексу на території, де є 14 курганів бронзового віку. За свідченнями окупантів, два кургани було розкопано, 12 не розкопано, тому що «це потребує багато часу»⁸⁰. Ймовірно, ці

⁷⁵ URL: <https://houseofeuropa.org.ua/stories/as-long-as-people-are-alive-the-heritage-cannot-be-destroyed-an-interview-with-iryna-sklokina-a-researcher-at-the-centre-for-urban-history>.

⁷⁶ З інтерв'ю професора кафедри фундаментальної та прикладної геології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна Андрія Матвеева. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3748325-u-kamanci-vorog-zrujnuvav-geologichni-muzej-z-unikalnimi-znahidkami.html>.

⁷⁷ Pavlo S. Shydlovskiy, Serhii A. Telizhenko & Vsevolod H. Ivakin (2023): Archaeological Monitoring in War-Torn Ukraine. The Historic Environment: Policy & Practice. DOI: 10.1080/17567505.2023.2209835.

⁷⁸ URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3406823-nackomisija-unesko-zasudzue-budivelni-roboti-okupantiv-u-hanskomu-palaci.html>.

⁷⁹ Зведення з документування незаконних переміщень колекцій з Криму: <https://culture.crimea.ua/ua/nezakonne-peremischennya-muzenih-cinnoste-z-ark-na-materikovu-rosiju.html>.

⁸⁰ Інтерв'ю Луганському інформаційному центру колаборантки Ірини Ключевої, «заступниці директора» Луганського краєзнавчого музею 15.05.2021.

кургани знищено. Наявні інші повідомлення про пограбування в окупованих районах Луганської області. У Донецькій області відомо про знахідку хозарського посуду X–XI століть поблизу селища Обрив. За інформацією окупантів, пам'ятку було законсервовано після декількох місяць самовільних розкопок⁸¹.

Повномасштабне вторгнення РФ у 2022 році супроводжується знищенням і пограбуванням колекцій (як стихійним, так і організованим) окупаційними військами та представниками окупаційних «адміністрацій», ураженням ракетними, бомбовими і артилерійськими ударами, порушенням країноу-агресором принципів міжнародного права⁸² (*Асканія-Нова, Херсонський художній музей імені Олексія Шовкуненка, Історико-краєзнавчий музей в Іванкові, Музей Українських старожитностей, Державний художній музей Маріуполя, Національний музей Григорія Сквороди* та ін.⁸³). Зокрема, знищено заклади Маріуполя, Тростянця, Попасної. Уражено заклади Херсона, зокрема Херсонську обласну наукову бібліотеку. Постраждав історичний центр Чернігова. Кількома ракетними ударами було уражено історичний центр Одеси, через що постраждав Одеський національний художній музей. Організованого пограбування зазнали інституції Херсона перед відступом російського війська. Зокрема, незаконно переміщено колекції Херсонського краєзнавчого музею, Херсонського художнього музею імені Олексія Шовкуненка, Маріупольського краєзнавчого музею, Художнього музею імені Куїнджі та інші. Заміновано Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна могила»⁸⁴, а предмети з колекцій вивезено⁸⁵. Нові випадки знищення і пограбування колекцій росій-

ським військом та «адміністрацією» постійно стаються в ході бойових дій.

З 2014 року мали місце поодинокі випадки стихійних пограбувань музейних колекцій⁸⁶. Грабіжниками були російські військові або члени пов'язаних із ними парамілітарних об'єднань. У 2022 році таким чином постраждали колекції установ Луганської та Херсонської областей. У Херсоні незаконні переміщення супроводжувались пограбуванням окремими російськими комбатантами⁸⁷, що унеможлиблює повноцінне повернення колекції. Показово, що на відміну від низки воєн минулого в інших країнах, в Україні наразі не зафіксовано пограбувань колекцій місцевими цивільними мешканцями.

Від стихійного та організованого насильства з боку російських окупантів та окупаційних «адміністрацій» страждають співробітники та керівники установ, куратори колекцій, члени їхніх сімей. Відомі випадки загибелі людей на робочому місці від обстрілів, викрадення людей⁸⁸.

Окремою проблемою є системна політика окупантів щодо вибіркового знищення та привласнення предметів спадщини і метаданих про них, переміщення окремих колекцій, що становлять ідеологічну чи статусну цінність для країни-окупанта. Знищення та фальсифікація метаданих, що підкріплюється публікацією з формальним статусом наукової, призводить до знищення інформаційного контексту навкруги предмета і часто унеможлиблює його науковий обіг. Таким чином, привласнення спадщини (як і привласнення науки і культури загалом) є поширеною колонізаційною практикою РФ. Чис-

⁸¹ URL: <https://dan-news.info/culture-ru/arxeologi-dnr-peredali-respublikanskomu-kraevedcheskomu-muzeyu-naidennyi-v-priazove-sosud-ix-x-vekov.html>.

⁸² Pavlo S. Shydlovskiy, Serhii A. Telizhenko & Vsevolod H. Ivakin (2023): Archaeological Monitoring in War-Torn Ukraine. The Historic Environment: Policy & Practice. DOI: 10.1080/17567505.2023.2209835.

⁸³ URL: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-kyiv-travel-museums-7431f2190d917f44f76dff39b4d5df54>.

⁸⁴ URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosiiski-viiska-kamyana-mohyla-minuvannia/31822308.html>.

⁸⁵ URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2023/05/29/162741/>.

⁸⁶ URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2014/05/11/142864/>.

⁸⁷ URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/11/4/251156/>.

⁸⁸ URL: <https://www.061.ua/news/3374627/okupanti-vikrali-direktora-kraeznavcogo-muzeu-v-berdanskomu-rajoni>.

ленні заходи окупаційних «адміністрацій» з привласнення спадщини та руйнування конкурентних національних самоідентифікацій (зокрема, української і кримськотатарської) описано в низці аналітичних документів⁸⁹. Таке одночасне вибіркоче знищення (зокрема, знищення метаданих) і переміщення руйнує цілісність первинних наукових відомостей і, зрештою, призводить до втрати матеріалів, даних і джерельної бази для науки.

Загалом такі дії з руйнування та руйнівної реконструкції, тобто спотворення національної пам'яті, не є унікальними і нагадують дії сучасних квазідержавних утворень, зокрема, Талібану та ІДІЛ⁹⁰. Водночас культурний вимір війни, серед цілей якої – модифікація історичної пам'яті, є декларованою частиною воєнно-політичної доктрини РФ⁹¹.

З-поміж установ, що зберігають колекції живих тварин і мають наукове значення, особливо виділимо біосферний заповідник «Асканія-Нова», Київський і Харківський зоопарки. Найбільше постраждала Асканія-Нова, яка з перших днів повномасштабного вторгнення перебуває під окупацією⁹². З непрямих джерел відомо про загибель бізона та ймовірність вивезення живих тварин і сім'яного матеріалу. Зафіксовано випадки падіння уламків ракет на території Харківського зоопарку (весна 2022 року), Київського зоопарку (весна 2023 року), падіння восьми ракет у Миколаївському зоопарку (впродовж весни 2022 року); численні обстріли зоопарку «Екопарк Фельдмана» (впродовж весни 2022 року; загинув співробітник і приблизно 300 тварин); цілеспрямований розстріл сайгаків у регіональному

ландшафтному парку «Вільхова балка». 31 грудня 2022 року падінням ракети було уражено ННЦ Інститут біології та медицини Київського національного університету імені Тараса Шевченка: постраждав віварій інституту, частина тварин загинула від переохолодження. Крім того, є втрати, які проявляться в майбутньому. Як зауважив в інтерв'ю провідний методист Харківського зоопарку Євген Кіося, із повномасштабним вторгненням зникла можливість розмножувати деякі види тварин. Українські зоопарки не встигли оформити членство у Європейській асоціації зоопарків та акваріумів і не спроможні це зробити сьогодні, оскільки членство не надається установам із країн, що перебувають у стані війни. Також стало неможливим використання тварин із зоопарків Євразійської регіональної асоціації зоопарків та акваріумів, яка має головний офіс у Москві. Без розмноження колекції живих тварин зменшуються, а самі тварини переходять у пострепродуктивний вік. Таким чином виникає ситуація, коли об'єкт збереження наявний, але можна констатувати його зникнення в майбутньому.

Одночасно відбувається документування міжнародними та національними організаціями фактів руйнування, пошкоджень і пограбування об'єктів культурної та природної спадщини («Зруйнована культурна спадщина України» (МКІП)⁹³, «Мапа культурних втрат» (УКФ)⁹⁴, *Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO*⁹⁵). Створено червоний список культурної спадщини України (ICOM) – посібник, який містить типи предметів під загрозою: до них насамперед віднесено компактні предмети, які можуть стати об'єктами контрабанди⁹⁶.

⁸⁹ Культурна спадщина та національна безпека: аналіт. доп. / В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.; за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 58 с.

⁹⁰ Singh, K. When Peace Is Defeat, Reconstruction Is Damage: "Rebuilding" Heritage in Postconflict Sri Lanka and Afghanistan; Stein, G. Performative Destruction: Da'esh (ISIS) Ideology and the War on Heritage in Iraq. In: J. Cuno, T. Weiss (Ed.) Cultural Heritage and Mass Atrocities.

⁹¹ Герасимов В. (2013). Ценность науки в предвидении. Сурков В. (2022). Туманное будущее похабного мира.

⁹² Співробітники заповідника до березня 2023 року отримували заробітну плату з бюджету України та від благодійних організацій, що дозволяло виживати без співпраці з окупантами.

⁹³ URL: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/>.

⁹⁴ URL: <https://uaculture.org/culture-loss/>.

⁹⁵ URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco?hub=66116>.

⁹⁶ URL: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2022/11/Emergency-Red-List-Ukraine-%E2%80%93-English.pdf>.

Розділ 4. Досвід збереження українських колекцій в умовах війни

Головні актори збереження українських колекцій – це міжнародні та державні інституції, а також громадянське суспільство⁹⁷.

Міністерство культури та інформаційної політики – орган виконавчої влади, що «... забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах відновлення та збереження національної пам'яті, мистецтв, охорони культурної спадщини, музейної справи, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей»⁹⁸.

Після початку повномасштабного вторгнення МКІП фіксує та оприлюднює звіти про пошкодження пам'яток культурної спадщини внаслідок воєнних дій, визначає порядок евакуації колекцій відповідно до чинного законодавства.

Проект МКІП «Свідчення російської агресії»⁹⁹ містить загальні дані з руйнувань до 24 липня 2023 року з описами англійською мовою, відеорепортажами з місця подій і фотографіями.

Станом на 2014 рік (початок російського військового вторгнення до Криму, Донецької і Луганської областей) жодна з галузей зберігання колекцій не була підготовленою до воєнного конфлікту. Відповідно, офіційно не проводилося ані евакуацій, ані переміщень у безпечні місця. Ледве не єди-

не музейне зібрання предметів музейного фонду з музеїв Криму, яке опинилося поза окупацією, – предмети з виставки в музеї Алларда Пірсона в Амстердамі; доказ його належності до державного Музейного фонду України та подальша репатріація стали предметом судового процесу¹⁰⁰. Виявилось також, що рівень оцифрування колекцій був настільки низьким, що відсутня інформація про їх кількість і склад. Пізніше стало відомо, що частину архівів Криму оцифровано у 1994–2011 роках приватною генеалогічною компанією і таким чином їх частково збережено¹⁰¹.

24 лютого 2014 року для захисту культурних цінностей працівники українських музеїв та громадянські активісти створили національну секцію міжнародної організації «Blue Shield»¹⁰².

Аналіз дій в умовах війни силами українських професіональних кіл і неурядових організацій почався з 2014 року. У 2016 році під егідою Української Гельсінської спілки було видано аналітичний документ, який, зокрема, містив рекомендації щодо створення «планів дій (схеми оповіщення, інструкції, плани евакуації тощо) із цивільного захисту та захисту на випадок виникнення надзвичайних ситуацій, пов'язаних із технологічними, терористичними проявами та іншими видами терористичної діяльнос-

⁹⁷ URL: <https://engage.org.ua/eng/ukrainian-cultural-heritage-sectoral-analysis/>.

⁹⁸ URL: <https://mkip.gov.ua/pro-ministerstvo/>.

⁹⁹ URL: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/>.

¹⁰⁰ URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2023/06/9/162785/>.

¹⁰¹ URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/05/19/159525/>.

¹⁰² URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2014/02/24/141560/>.

ті під час проведення антитерористичних операцій», а також стосовно розроблення й ухвалення закону «щодо визначення переліку об'єктів культурного надбання або зберігання культурних цінностей, які повинні перебувати під спеціальним захистом; особливо відмітного знаку; ... зобов'язання ... підготувати спеціальні плани охорони культурних цінностей під час збройних конфліктів»¹⁰³.

Тренінги зі збереження колекцій відбувались у 2017–2021 роках за ініціативою громадських організацій та містили аудиторну і практичну складові. Найвищий попит на них був на деокупованих територіях, які зазнали впливу воєнних дій у 2014–2015 роках. Проте загалом практичних навчань зі збереження колекцій – як офіційних, так і неформальних – проводилось мало.

У вільному доступі наявні щорічні звіти діяльності Державної служби надзвичайних ситуацій України з 2018 по 2022 роки¹⁰⁴. Взаємодія з науковими установами майже не згадується. Більшість випадків взаємодії є навчанням та тренінгами, які здійснюються в науково-дослідних та освітніх установах, що перебувають у складі ДСНС. За межами Служби випадки співпраці не є численними і наводяться лише у звіті за 2021 рік: тренувальний курс з протидії поширенню зброї масового знищення на базі Інституту ядерних досліджень НАН України та формування навичок дій при надзвичайних ситуаціях для студентів закладів вищої освіти.

У більшості установ представники ДСНС не мали постійного взаємного контакту зі співробітниками, не були обізнані з важливістю та пріоритетністю дій щодо порятун-

ку колекцій під час надзвичайної ситуації, не мали ефективного зворотного зв'язку з установами. Відносини установи і представництва ДСНС, як правило, обмежувалися наданням інструкцій із загальних заходів безпеки та перевіркою їх дотримання. Про допомогу з боку служб в умовах надзвичайної ситуації, про механізм, методикку і протокол такої допомоги не ставилося питання як таке.

У міжнародній практиці відоме не лише проведення тренінгів, спрямованих на підвищення рівня навичок працівників наукових установ, а й тренінги із взаємодії рятувальників та науковців. Кетерін Хавк (Національний музей природознавства, м. Вашингтон) повідомила, що в США працівники рятувальних служб регулярно проходять навчання з правил ліквідації надзвичайних ситуацій у музеях¹⁰⁵.

З'ясувалося, що станом на 24.02.2022 багато установ не були готові до війни – повномасштабного вторгнення. Явним винятком є установи Донецької і Луганської областей, де готувалися до бойових дій, проводили семінари і планували практичні заняття з порятунку колекцій, переміщували колекції у сховища (можливо, здійснювали приховану евакуацію в межах країни), планували дії (виїзд адміністрації з печатками і юридичними документами) на випадок окупації.

За словами начальниці управління культури і туризму Донецької облдержадміністрації Вікторії Точеної, «ми евакуювали на відсотків 60–70 бахмутські колекції. Особливо намагалися зробити евакуацію саме архіву, який зберігався в краєзнавчому музеї, щоб у подальшому історики могли вивчати історію і краю, Донеччини взагалі, і Бахмута».

¹⁰³ Зі щитом чи на щиті? Захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на Сході України / О.А. Біда, А.Б. Блага, Д.О. Коваль, О.А. Мартиненко, М.Г. Статкевич; за заг. ред. А.П. Буценка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ: КИТ, 2016. 72 с.: з іл.

¹⁰⁴ Звіт про результати діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій у 2018 році щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 роки; Звіти про основні результати діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій у 2019 році; 2020 році; 2022 році.

¹⁰⁵ Усне повідомлення Кетерін Хавк на запитання Леоніда Горобця в рамках онлайн-зустрічі музейних працівників України зі співробітниками Програмного офісу з цифровізації Національного природничого музею США 28 липня 2023 р.

Вона нагадала, що загалом на Донеччині змогли евакуювати експонати з 17 музеїв (з тих 36 музеїв, які працювали в регіоні до повномасштабного вторгнення росії в Україну, – ред.)¹⁰⁶.

У решті регіонів, за деякими інституційними винятками, до війни готувались мало. Внутрішні інструкції були переважно застарілими. Деякі плани евакуації будувалися на базовому сценарії загрози від країн НАТО. У перші дні війни установи зверталися одночасно до центральної та місцевої влади і переважно не отримували дієвих інструкцій. Вже після початку вторгнення для багатьох установ новиною стало те, що порятунок установ в управлінні обласних та міських адміністрацій має забезпечувати місцева влада, а дозвільні документи для евакуації (якщо в ній є потреба) часто мають надавати одночасно центральний орган виконавчої влади і відповідний департамент місцевої влади. Проте здебільшого представники місцевої влади в перші дні вторгнення усунулися від дій з порятунку колекцій, в деяких випадках був відсутній зв'язок. У бюджетах місцевих органів влади не було передбачено коштів і засобів (зокрема, спеціалізованого транспорту та охорони) для евакуації та інших заходів з порятунку колекцій.

Упродовж війни багато сфер, які й до того не було гідно оцінено державою, виявилися «не на часі». Державні установи мають «обрізаний» бюджет: наприклад, фінансування Чернівецького обласного краєзнавчого музею не покриває фонду зарплат, тому окрім скорочення штату, частині співробітників довелося писати заяви на відпустки за власний рахунок. За неофіційною інформацією, всі доглядачі та особи пенсійного віку повинні були оформити один місяць такої відпустки упродовж 2023 року.

Замість підтримки музейних установ місцева влада (Чернівецька область) спершу закрила музеї на два місяці, а потім відкрила на безоплатній основі (ще на два місяці) – виникли проблеми з оплатою комунальних послуг, після чого адміністрація установи звернулася до органів місцевої влади дозволити повернути оплату за вхідний квиток до музею.

Тому в багатьох регіонах перед кураторами колекцій постали нерозв'язні суперечності¹⁰⁷. Евакуювати колекцію заздалегідь означало створювати паніку і наражати себе на осуд, а колекцію – на небезпеку. Евакуювати під час стрімкого наступу росіян – піддати її ризику втрати під час перевезення. Евакуювати неналежним чином або без дозволів (часто недосяжних) – пряме порушення закону і кримінальна відповідальність. Під загрозою окупації сховати в таємному місці за межами установи в неналежний спосіб – знову пряме порушення закону, а також ризик втрати. Віддати на зберігання окупантам – колаборація з ворогом і тяжке кримінальне звинувачення. Сховати всередині установи – наразити на ризик втрати через знищення будівлі або пограбування окупантами. Проте врешті-решт значна частина кураторів у таких ситуаціях, під ризиком воєнних дій, обирала саме такий спосіб як єдиний досяжний і законний, що загалом відповідало і принципам ICCROM. Втім, на практиці такі сховища переважно виявились ненадійними, оскільки старі неспеціалізовані будівлі, де зазвичай розміщено українські установи, не пристосовані до захисту від артилерійських і танкових обстрілів, пожеж, підтоплень. Крім того, вочевидь, у жодних планах не було враховано можливість тривалої окупації ворогом, який поставить за мету знищення, пограбування або використання колекцій у власних цілях.

¹⁰⁶ URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3770886-z-bahmuta-vstigli-evakuuvati-6070-muzejnih-kolekcij.html>.

¹⁰⁷ Свідчення керівників деяких музейних установ: https://lb.ua/culture/2022/06/19/520455_muzeyna_evakuatsiya_shcho_pishlo_tak.html.

Тетяна Пилипчук, Харківський літературний музей, пряма мова¹⁰⁸:

«До 24 лютого ми отримували листи від Мінкульту із розпорядженням зазначити потреби музею у разі евакуації колекції. Ми мали вказати об'єми та визначити, що нам потрібно для того, щоби вивезти колекцію. У нас не було спеціалізованої тари. Можливо, це наша провина, бо музеї отримали достатньо повноважень, щоб мати можливість витратити на це гроші. Ми ж витратили гроші на фондосховище, на камеру для платформи стрімінгу, бо потрібно було працювати онлайн. А придбання спеціальної тари ми запланували на цей рік, мали отримати її на весні».

24-го ми терміново почали знімати експозицію, адже, як і всі музеї, тримали її до останнього: музей працював, а нема експозиції – нема відвідувачів. Спустили у підвал, пакували у те, що було під рукою. Ми не чекали наказу від Мінкульту, бо було достатньо тренінгів і ми розуміли, як діяти в умовах бойових дій. Я думаю, тут Мінкульт і не має давати якихось вказівок, бо не може ж він давати наказ окремо кожному музею. Тим більше Мінкульт все одно робив би це через місцевий Департамент культури, а в нашу міську адміністрацію, наприклад, одразу прилетіло.

Далі почались вагання директора: вивозити чи не вивозити? Рішення приймав саме він, бо кінцева відповідальність лежить на ньому. Із нашим Департаментом не було зв'язку, хоча ми мали би дати запит на вивіз, а вони, у відповідь, дозвіл. Я напряду спілкувалась із міністерством, онлайн отримала від них наказ, дозвіл на вивезення і на його підставі написала лист у Департамент про переміщення колекції. Від них отримати на той момент я нічого не могла, будемо вже якось потім це вирішувати».

Пріоритизація предметів. Ткаченко (2016)¹⁰⁹ пропонує такий порядок:

Цінності музею поділяють на три групи. Відповідно до цього поділу диференціюють також і захисні заходи.

Захист цінностей першої та другої груп

До першої групи належать твори живопису, скульптури, графіки й ужиткового мистецтва, які є шедеврами загальнонаціонального та світового значення, а також унікальні пам'ятки історії та культури й експонати, що мають наукову цінність.

Цінності першої та другої груп має бути захищено від знищення й ушкодження ударною хвилею, вогнем, від зараження радіоактивними та отруйними речовинами і бактеріальними засобами, а також від руйнування і знищення під час надзвичайної ситуації (збройного конфлікту, терористичного акту тощо) чи внаслідок воєнних дій.

Захист від знищення забезпечує своєчасна першочергова евакуація цінностей першої групи з музею у спеціальне підземне сховище музею (за його наявності) або у спеціальне сховище поза музейною територією. Цінності другої групи евакуюють після евакуації цінностей першої групи.

Цінності третьої групи має бути захищено від знищення, пошкодження та зараження без евакуації – на місці.

На практиці цей документ, як і інші сучасні рекомендації щодо порятунку колекцій, виявився маловідомим широкого загалу і застосовувався в небагатьох випадках.

Врешті-решт на практиці у зоні бойових дій установи керувалися міркуваннями порятунку радше життя людей, зокрема співробітників, ніж колекцій. Порятуюнок колекцій

¹⁰⁸ URL: https://lb.ua/culture/2022/06/19/520455_muzeyna_evakuatsiya_shcho_pishlo_tak.html.

¹⁰⁹ Ткаченко Т. До концепції безпечного музею: визначення ризиків та загроз для збереження музейних колекцій, готовність до дій в екстремальних умовах / Безпека культурної спадщини у надзвичайних ситуаціях: міжнародні стратегії для України / Упоряд. і ред. Ігор Пошивайло. Київ–Амстердам–Вашингтон: Національний музей Революції Гідності (Музей Майдану), 2016. 248 с.

у більшості випадків став особистою ініціативою керівників, адміністраторів, кураторів, науковців, волонтерів, а також небайдужих місцевих мешканців. У деяких установах колекції було збережено, тому що куратори тижнями і місяцями жили у приміщенні з колекціями.

Селище Іванків, Київська обл., Музей Марії Примаченко

- Першим пожежу в музеї побачив музейний сторож – його паркан межує з будівлею музею. У приміщенні влучив снаряд, зразу в приміщенні нічого не було. Загалом по селу літало, вибухало, було страшно. Почало диміти. Сторож викликав пожежників, але вони не приїхали. Треба було щось робити. Коли загорівся дах музею, сторож виліз із підвалу, підбіг до музею, виламав вікно і ґрати і виніс з полум'я усе, що зміг, – 14 оригіналів картин Марії Примаченко і все, до чого ще не встиг дістатися вогонь.
- Врятовані експонати перенесли в Будинок культури, відтак переховували, потім описали і передали на зберігання в надійне сховище за межами Іванківської громади.
- Перші роботи художниці втрачено (чотири тарілки), а також дореволюційні килими, домоткані килими, предмети інтер'єру 200-річної давнини, вишивки Ганни Верес та інші експонати, які фіксували історію краю.

Катерина Чуєва (заступниця Міністра культури та інформаційної політики)¹¹⁰: «Коли ми говоримо про етап, який почався в цій війні 24 лютого 2022 року, то на той момент, як, власне, і зараз, діють одні й ті самі нормативні акти, які регулюють ці питання. Ми говоримо перш за все про Кодекс цивільного захисту і про постанову Кабміну 841, яка, власне, описує процедуру евакуації – що на рівні закладу рішення приймається директором, на рівні регіону (в

цьому випадку – на рівні області) обласною владою і на рівні всієї держави – має прийматися на рівні уряду. Із цим у нас виникла ціла низка питань: одна справа, коли йдеться про якусь локальну ситуацію (напр., стихійне лихо, яке зачепило один з регіонів). Але 24 лютого 2022 року ми стикнулися із зовсім іншою ситуацією, до якої, мабуть, наше законодавство повною мірою не було готове. Зараз ми працюємо над удосконаленням самих інструментів, які нам необхідні для того, щоб організувати евакуації. Ми побачили всі типи викликів, і це дуже складні процеси. Ніхто, на жаль, нам не оголошував, що 24-го щось почнеться. Коли оголошується воєнний стан, у дію мають вступити плани цивільного захисту, які мають бути для кожного регіону, для кожного населеного пункту і т. д. І отут ми теж, на жаль, бачили, як працює чи не працює на практиці, коли хтось із організації чи обласної влади більш готовий для здійснення якихось заходів, а хтось менш готовий. Комунікація кожного міністерства з регіональною владою, особливо з департаментами культури, в нашому випадку, вона є регулярною. З Іванковом окрема цікава історія: це музей на громадських засадах, він безпосередньо в мережі не фігурував. Це не музей, з яким Мінкульт безпосередньо підтримує прямий контакт. Знову ж таки постає питання комунікації та очікувань від конкретних органів влади: хто що може в цій ситуації і хто що має робити. Після того, що сталося, ми не були впевнені, чи справді ці роботи врятовано, бо представники ОТГ не давали доступу, було дуже важко налагодити комунікацію. Це, мені здається, окреме застереження з боку людей, які дуже переймаються долею місцевих пам'яток, музеїв: з'ясувалося, і це дуже поширений стереотип, у т. ч. серед українських музейників, що якщо колекції вивозяться в евакуацію, то це означає, що їх відбирають і вони ніколи не повернуться».

¹¹⁰ URL: <https://youtu.be/tuoEeVzLsBo?si=JFYDri06kPseBada>.

Місто Чугуїв, Харківська обл., музей Іллі Рєпіна

- Починаючи з 2014 року, для музею, як і багатьох інших музеїв Харківської області, Управлінням культури Харківської ОДА періодично проводилися семінари та обговорення за тематикою евакуації колекцій під час військових дій. Але ніхто не вірив у можливість широкомасштабного вторгнення.
- На початку 2022 року, коли Україна готувалася до війни, все одно ніхто не вірив у можливість широкомасштабного вторгнення: ні обласна державна адміністрація, ні органи місцевого самоврядування м. Чугуєва, ні жителі прикордонних з росією областей, ні керівництво музеїв Харківської області. Навіть на початку вторгнення 24–28 лютого 2022 року ширилися чутки про швидке закінчення війни внаслідок певних домовленостей.
- З початком війни 24 лютого 2022 року всі керівні органи, що повинні приймати рішення стосовно евакуації колекцій, опинилися відрізаними від будь-якої військової інформації стосовно того, де зараз ворог, що насправді відбувається і чи є можливість транспортних коридорів для евакуації колекцій.

Директор **Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського**¹¹¹ провів у стінах музею (ночував теж) час з моменту окупації міста і до зняття облоги (9 квітня 2022 року). Тут також знайшли прихисток близько 50 містян.

Сергій Лаєвський (директор музею): «Ми готувалися, але як виявилось, ми не знали, до чого готуватися. Ми отримали різноманітні завдання, вказівки «бути готовими», а до чого? До евакуації – «Ми потім надамо вам вказівки». Оце була така комунікація з органами управління музеями всіх рівнів, у т. ч. і з Мінкульту. Єдине, що ми робили ще

в 2014 році, і в 2015, і в 2018, – складали списки на евакуацію в першу чергу та другу чергу. Ми ставили питання: куди? Зрозуміли, що треба розраховувати на власні сили. Здивований, але вдячний колективу музею, який майже в повному складі 24.02.2022 вийшов на роботу.

Для евакуації – нема транспорту. Знайшли в музеї місце, яке вважали найбезпечнішим.

Проблеми: було холодно, опалення зникло першим. Періодично і надовго зникало світло і вода. У музеї переховувалися люди – понад 50 осіб, наймолодшій дівчинці було кілька днів, найстаршій жінці – 85 років. Тому намагалися створити умови, але й займатися головним – збереженням музейних колекцій».

З інтерв'ю з Веронікою Селегою – засновницею ГО «Бібліотека майбутнього»: *«До початку повномасштабного вторгнення план дій у бібліотеках здебільшого залежав від місцевого керівництва. Була ініціатива укріплювати приміщення та зберігати вартісні екземпляри фондів – отже, їх укріплювали та зберігали. А проте повністю підготуватися до масштабів руйнувань, які завдає росія, неможливо*¹¹².

Усі наші респонденти вказують на визначальну роль адміністрацій установ в ефективному збереженні колекцій. Усі успішні заходи з порятунку та збереження установ і колекцій відбулися завдяки діям керівництва установ. Рух коштів на власних рахунках установ у перші тижні після повномасштабного вторгнення був вкрай обмеженим. Успішні дії змогли провести установи, що отримали фінансову чи матеріальну (що подекуди було важливо через товарний дефіцит) допомогу від донорів – громадських організацій, підприємців, іноземних уста-

¹¹¹ URL: <https://youtu.be/IaoPfo3HYfI?si=9qqihtvy0CJIShZ>.

¹¹² URL: <https://www.goethe.de/prj/lek/uk/dos/vvbs.html#i9071990>.

нов і колег. Зокрема, гуманітарна допомога у вигляді матеріалів для порятунку колекцій надходила від приватних осіб.

Евакуація цінних предметів з деяких установ за дозволами Мінкультури почалася за декілька тижнів¹¹³, вона була таємною, здійснювалася за таємними маршрутами до заздалегідь призначених таємних місць із належними умовами в більш безпечних районах у межах України та цілком відповідала вимогам законодавства, зокрема з міркувань безпеки. Проте її матеріальне забезпечення знову здійснювали установи завдяки благодійній допомозі. За тими самими принципами відбувалася евакуація цінних предметів із музеїв пізніше деокупованих територій.

Найлегшим виявився порятунок компактних предметів, що мають суто наукове значення і з точки зору нормативної бази належать до науково-допоміжного фонду. Часто саме ці предмети (такі як екземпляри комах, гербарні та геологічні зразки, фрагменти кераміки чи кісток) становлять найвищу наукову цінність і слугують матеріалом для передових наукових досліджень. Порятунок, збереження, евакуація таких предметів відбувалася власними силами науковців, і завдяки їм збережено деякі матеріали із зони бойових дій і тимчасово окупованих територій.

Суперечливим питанням стала бодай теоретична перспектива евакуації професіоналів і колекцій у безпечні місця за кордон. Для деяких сторонніх акторів створення «безпечних гаваней» за кордоном може вважатися природним чи навіть першочерговим заходом¹¹⁴. Проте в Україні така можливість є предметом дискусій, а вивіз багатьох колекцій за межі країни, хоча й декларований як тимчасовий, вважається неприйнятним, тим більше в умовах, коли більшість території великої країни ефективно контролюється урядом. Довірі до іноземних «безпечних гаваней» не сприяє і досвід судової справи з колекціями з кримських музеїв, коли упродовж дев'яти років суди розглядали можливість передачі цих колекцій окупаційному уряду РФ. Натомість необхідною умовою збереження колекцій вважається їх збереження на місці. Принципом збереження має стати деколонізація колекції через механізми визначення провенансу і, у подоланні наслідків війни, реституцію¹¹⁵.

Ми констатуємо поштовх до розвитку оцифрування. Швидко розвиваються ініціативи з 3D-сканування об'єктів культурної спадщини¹¹⁶. До ініціатив з оцифрування долучилися загальноєвропейські проєкти¹¹⁷.

Починається репатріація поодиноких предметів, що були вивезені росіянами і стали об'єктами міжнародної контрабанди¹¹⁸.

¹¹³ З 1 березня, за словами Наталі Панченко (філія Національного музею історії України «Скарбниця»): <https://texty.org.ua/articles/111010/tsinnosti-zahortaly-navit-u-shtory-jak-pratsjuye-v-umovakh-vijny-zapovidnyk-kyjevo-pecherska-lavra>.

¹¹⁴ URL: <https://gija.georgetown.edu/2022/05/09/protecting-cultural-heritage-during-conflict/>; Research for CULT Committee – Protecting cultural heritage from armed conflicts in Ukraine and beyond. [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_STU\(2023\)733120](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_STU(2023)733120).

¹¹⁵ URL: <https://gija.georgetown.edu/2022/05/09/protecting-cultural-heritage-during-conflict/>; Research for CULT Committee – Protecting cultural heritage from armed conflicts in Ukraine and beyond. [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_STU\(2023\)733120](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_STU(2023)733120).

¹¹⁶ URL: <https://skeiron.com.ua/>.

¹¹⁷ URL: <https://www.4ch-project.eu/>.

¹¹⁸ URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/22/7420901/>.

Висновки

1. Україна має величезну кількість різноманітних музейних, бібліотечних, архівних і наукових колекцій різного змісту і складну неоднорідну систему їх організації. Під час російського вторгнення з 2014 року колекції в різних регіонах зазнали значних втрат через вплив бойових дій та дії російської окупаційної влади, що спрямовані на знищення і присвоєння спадщини атакованої країни та є актом «гібридної війни» та «культурного геноциду». Нові випадки знищення і пограбування колекцій російським військом та «адміністрацією» постійно стаються в ході бойових дій. Загальний масштаб втрат для світової науки і культурної спадщини не оцінено: він невизначено великий та постійно збільшується.
2. Україна має розвинену систему підтримки та збереження колекцій, яка формально включає такі компоненти, як правова система, управління, громадський сектор, вища освіта, наука та практична діяльність. Але простежується ефект «паперової держави», коли багато елементів усіх підсистем залишаються на папері у вигляді намірів та не реалізуються на практиці.
3. Російське вторгнення з 2014 року стало поштовхом до модернізації системи підтримки та збереження колекцій, зокрема в частині розвитку громадського сектору, який став потужним (найсильнішим) актором у галузі, а також процесів обліку, інвентаризації та каталогізації колекцій, оцифрування.
4. Внутрішні суперечності системи управління колекціями, незавершена модернізація практик, недостатня обізнаність акторів, відсутність координації дій, недостатність практичних навчань стали причинами неготовності багатьох установ та цілих регіонів до російського вторгнення у 2022 році. Проактивна дія громадського сектору компенсувала шок держави і суспільства в момент вторгнення.
5. Розвиток справи збереження колекцій відбуватиметься в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції, модернізації суспільства, компенсації втрат, деколонізації та реституції переміщених цінностей. Він включатиме розвиток наукових досліджень, просвітніх заходів, створення цифрових образів та архівів. Цей досвід національного рівня може бути поширено на всі країни Європи, Чорноморсько-Каспійського регіону, інші зіставні країни.

Рекомендації

Серед іншого, наші рекомендації беруть до відома досвід Резолюції за підсумками Міжнародного форуму з безпеки культурної спадщини «Війна в Україні: битва за культуру» (8–9 лютого 2023 року)¹¹⁹ та попередніх аналітичних записок¹²⁰.

Фахівцям у справі збору та збереження колекцій (науковцям, кураторам, реставраторам, бібліографам, фахівцям з каталогізації та оцифрування, іншим професіоналам — співробітникам установ):

1. Організувати співпрацю з ЗСУ, Національною поліцією, ДСНС, органами, що провадять слідство, на їхнє запрошення у виявленні та порятунку предметів спадщини, зокрема колекцій, інших культурних (наукових) цінностей на полі битви і на звільнених територіях, визначенні їх провенансу і реституції, здійснювати коректний опис та облік знахідок.
2. Визначити критерії пріоритетності у збереженні елементів кожної колекції з урахуванням їхньої наукової цінності незалежно від основного призначення колекції та окремо від їхньої матеріальної оцінки. Іноді до найцінніших відносяться фрагментарні предмети низької матеріальної вартості, що не належать до основних фондів, і навпаки.
3. Визначити елементи колекції з найвищими ступенями пріоритетності у збереженні. Окремо визначити елементи, вразливі під час воєнного конфлікту, які може бути знищено або привласнено ворогом.
4. Здійснити каталогізацію колекцій, починаючи з пріоритетних елементів, зі вне-

¹¹⁹ URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/04/19/162597/>.

¹²⁰ Роль музеїв у культурному та соціально-економічному розвитку країни: зарубіжний досвід. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/rol-muzeiv-u-kulturnomu-ta-socialno-ekonomichnomu-rozvitku>; Безпека культурної спадщини у надзвичайних ситуаціях: міжнародні стратегії для України / Упоряд. і ред. Ігор Пошивайло. Київ–Амстердам–Вашингтон: Національний музей Революції Гідності (Музей Майдану), 2016. 248 с.; Інструкція зі швидкого реагування для музеїв. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2132>; Спадщина у небезпеці. Екстрена евакуація культурних цінностей. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2132>; Зі щитом чи на щиті? Захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на Сході України / О.А. Біда, А.Б. Блага, Д.О. Коваль, О.А. Мартиненко, М.Г. Статкевич; за заг. ред. А.П. Буценка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ: КИТ, 2016. 72 с.: з іл.; Культурна спадщина та національна безпека: аналіт. доп. / В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.; за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 58 с. URL: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>; Дослідження екосистеми обігу творів мистецтва в Україні (UALR): комплексний аналіз, розробка пропозицій та змін до законодавства. URL: <https://moca.org.ua/uair/>; Research for CULT Committee – Protecting cultural heritage from armed conflicts in Ukraine and beyond (2023). [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_STU\(2023\)733120](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_STU(2023)733120); Ukrainian Cultural Heritage: Sectoral Analysis (2023). <https://engage.org.ua/eng/ukrainian-cultural-heritage-sectoral-analysis/>.

сенням всіх метаданих (зокрема, тимчасова документація, старі інвентарні номери, старі етикетки, записи в книгах обліку, примітки зберігачів, формуляри і записи про використання, супутні документи і публікації та ін.). Повний каталог є невід'ємною частиною колекції, має власну цінність як предмет нематеріальної спадщини та формує значну додаткову цінність колекції як частини спадщини. Окрім завдання провенансу, метадані, навіть незначні, завжди мають наукову цінність.

5. Впровадити практики оцифрування каталогів та колекцій, починаючи з пріоритетних елементів. Рекомендована основа для організації цифрового простору – концептуальна базова модель CIDOC (стандарт ISO 21127:2014). Забезпечити обов'язкове розміщення цифрового простору і каталогів у хмарному сховищі з можливістю постійного доступу уповноважених осіб, а також створення копії на твердих носіях.
6. Організувати максимально відкрите зберігання матеріалів і даних з урахуванням авторського права і наукових інтересів дослідників, а також повне відкриття даних після їх публікації. Публічність зберігання є гарантією збереження, а також полегшує розшук та ідентифікацію предметів у випадку викрадення.
7. Забезпечити професійне зростання, зокрема опанування практичних знань із заходів безпеки, збереження колекцій, каталогізації та оцифрування колекцій.
8. Розвивати зв'язки у місцевій, національній та світовій професійній спільноті, підтримувати контакти та оперативні зв'язки з колегами, зокрема науковцями, розвивати професійні організації з метою співробітництва, взаємодопомоги та інформаційного обміну.
9. Здійснювати адвокацію колекцій: підвищення обізнаності про колекції, їх введення у науковий та публічний обіг розширює можливості для збереження. Розвивати наукові дослідження на основі колекцій, публікувати результа-

ти досліджень у міжнародних фахових журналах високого рівня. Розвивати публічну діяльність у місцевій громаді з імовірним представленням міжнародній аудиторії шляхом читання публічних лекцій, презентації значущості колекцій у просторі установ та онлайн.

Керівникам, адміністраторам, головним зберігачам установ, що містять колекції:

1. Організувати співпрацю з ЗСУ, Національною поліцією, ДСНС, органами, що провадять слідство, на їх запрошення у виявленні та порятунку предметів спадщини, зокрема колекцій, інших культурних (наукових) цінностей на полі битви і на звільнених територіях, визначенні їх провенансу і реституції, здійснювати коректний опис та облік знахідок.
2. Організувати документування втрат внаслідок бойових дій, віддалених наслідків війни.
3. Визначити критерії пріоритетності у збереженні елементів кожної колекції з урахуванням їхньої наукової цінності незалежно від основного призначення колекції та окремо від їх матеріальної оцінки. Визначити елементи колекції з найвищими ступенями пріоритетності у збереженні. Окремо визначити елементи, вразливі під час воєнного конфлікту, які може бути знищено або присвоєно ворогом. Здійснити каталогізацію колекцій, починаючи з пріоритетних елементів, зі внесенням всіх метаданих.
4. З урахуванням наявного досвіду і рекомендацій ICCROM, членом якої є Україна, створити план дій з порятунку колекцій у надзвичайній ситуації, зокрема у випадку масштабних і довготривалих бойових дій, окупації ворогом, який ставить за мету знищення або присвоєння колекцій, з визначенням чинників загроз, видів можливих втрат і своєчасних заходів щодо збереження колекцій за наявності такого ризику. Ознайомити з цим планом співробітників, представників ДСНС, Національної поліції, комунальних служб, місцевої влади, воєнної адміністрації та

- узгодити його зміст з усіма сторонами.
5. Створити та обладнати безпечні схща різного ступеня безпеки з сейфами і металевими шафами в межах і за межами установи на випадки надзвичайних ситуацій та завчасно оформити законні підстави для їх використання. Передбачити безпечні сховища спільного користування.
  6. Залучити кошти та інші ресурси для проведення спільних практичних навчань і психологічних тренінгів. Організувати і регулярно проводити обов'язкові навчання у межах установи з порятунку колекцій, інших культурних (наукових) цінностей зі злагодженням представників усіх відповідальних служб. Перевіряти стійкість установи та її взаємодію з відповідальними службами у кризових умовах. Враховувати людський фактор стресу в кризовій ситуації.
  7. На основі плану дій, здійснених заходів та досвіду навчань сформувані короткі несуперечливі протоколи дій у кризовій ситуації та ознайомити з ними всіх учасників.
  8. Залучити фінансування (зокрема, грантове і благодійне) на забезпечення конкурентної зарплати фахівців, створення належних умов для утримання колекцій (вікна, опалення, клімат-контроль) та їх порятунку (сховища із сейфами і металевими шафами, транспорт), засоби каталогізації та оцифрування, просвітницькі заходи.
  9. Залучити кошти та інші ресурси для неформальної освіти, підвищення кваліфікації фахівців, зокрема у збереженні колекцій, каталогізації та створення цифрових копій, наукових досліджень. Сприяти доступу науковців зовнішніх установ до колекцій та проведенню наукових досліджень на базі колекцій.
  10. Розвивати зв'язки у місцевій, національній та світовій професійній спільноті, підтримувати контакти та оперативні зв'язки з колегами, зокрема науковцями, розвивати професійні організації з метою співробітництва, взаємодопо-

ги та інформаційного обміну

11. Організувати і проводити просвітницькі заходи для різних зацікавлених кіл, регулярні публічні виступи та промови з роз'ясненнями важливості ролі установ і колекцій у суспільному житті та їх вирішального значення у добробуті громади. Громада має розуміти важливість збереження колекцій!

Представникам громадських організацій і благодійних фондів, що діють у сфері збереження спадщини, професійних об'єднань, волонтерам:

1. Об'єднуватись та співпрацювати з колегами для акцій спільної дії.
2. Організовувати та здійснювати просвітницькі заходи для різних зацікавлених кіл, регулярні публічні виступи і промови з роз'ясненнями важливості ролі колекцій у суспільному житті та їх значення у добробуті громад.
3. Висвітлювати важливість громадського сектору у збереженні колекцій.

Представникам Національної академії наук України, галузевих академій, закладів вищої освіти (викладачам, гарантам освітніх, науково-освітніх програм), організацій неформальної освіти та освіти дорослих:

1. Створювати спеціалізовані центри з пам'яткознавства (Heritage Science), покликані проводити моніторинг і наукові дослідження сфери збереження колекцій, надавати науково-методичну допомогу установам усіх форм власності, координувати освітні й наукові програми.
2. Створити освітні, науково-освітні програми всіх рівнів з науки про спадщину (Heritage Science) як окремої дисципліни спеціалізації.
3. Включити до освітніх, науково-освітніх програм курси і модулі курсів з управління даними, оцифрування колекцій. Вивчити та оцінити сильні та слабкі сторони NFT як технології збереження цифрових копій і документів.
4. Розширити практичні заняття з управ-

ління колекціями, зокрема їх збереження і порятунку.

- Здійснювати методичне забезпечення і науковий супровід навчань з порятунку колекцій, інших культурних (наукових) цінностей з координацією представників усіх відповідальних служб.

Представникам громад, органів місцевої влади:

- Визначити збереження спадщини, зокрема колекцій, інших культурних (наукових) цінностей, як пріоритетний напрям видатків і ресурс розвитку громади.
- У прифронтових районах підтримувати контакти з представниками ЗСУ, Національної поліції, ДСНС у виявленні та порятунку предметів спадщини, зокрема колекцій, інших культурних (наукових) цінностей на полі битви і на звільнених територіях.
- Щорічно та своєчасно виділяти бюджети, достатні для утримання установ, і фонди для використання у надзвичайних ситуаціях, здійснити видатки на забезпечення конкурентної зарплати фахівців, створення належних умов для утримання колекцій (вікна, опалення, клімат-контроль) та їх порятунку (сейфи, сховища, транспорт), засоби каталогізації та оцифрування, просвітницькі заходи.
- Сприяти отриманню установами збереження спадщини (зокрема колекцій, інших культурних (наукових) цінностей) грантів від третіх сторін, за потреби здійснювати їх співфінансування з місцевих бюджетів та передбачити ці видатки у місцевих бюджетах.
- Організовувати кабінетні та польові навчання із залученням усіх установ з порятунку спадщини, зокрема колекцій, інших культурних (наукових) цінностей. Забезпечувати злагодження діяльності всіх служб, залучених до порятунку.
- Планувати модернізацію інфраструктури установ як довгостроковий пріоритет.

Представникам служб з надзвичайних ситуацій, правоохоронних органів, Збройних Сил України:

- Рятувати предмети спадщини, зокрема колекцій, інших культурних (наукових) цінностей на полі битви і на звільнених територіях, залучати для допомоги і консультацій цивільних експертів-фахівців, підтримувати контакти з науковими установами і місцевими органами влади.
- Підтримувати регулярні контакти з установами, що містять колекції, – інститутами, університетами, музеями, бібліотеками, архівами. Ознайомитися з їхніми планами дій з порятунку колекцій у надзвичайних ситуаціях з відвідуванням місць та оцінкою реалістичності та узгодити їх зміст. Включити плани цих установ до власних планів дій. Проявляти ініціативу щодо допомоги установам та їх обладнання належними засобами безпеки.
- Визначити відповідальних осіб, які підтримуватимуть постійний контакт з установами, що містять колекції, і допомагатимуть налагодити засоби реагування.
- Брати участь в організації та регулярно проведенні навчань у межах установ з порятунку колекцій, інших культурних (наукових) цінностей.
- Запланувати і заздалегідь підготувати засоби реагування у надзвичайних ситуаціях з урахуванням потреб установ, специфіки колекцій, розташування сховищ, маршрутів евакуації.

Представникам місцевих, національних, міжнародних агенцій з фінансування і розвитку, консультантам, фандрайзерам:

- Диверсифікувати форми і реципієнтів підтримки. Пропонувати фінансову і нефінансову підтримку широкому колу реципієнтів – індивідуально, безпосередньо установам (організаціям, інституціям), громадським об'єднанням, професійним спілкам з індивідуальним та інституційним членством, благодійним фондам, спеціалізованим державним агенціям та уряду загалом згідно зі спіль-

- но визначеними напрямами і потребами для кожного сектору та групи реципієнтів. Уникати звуження кола реципієнтів.
2. Уникати монополізації в розподілі допомоги на всіх рівнях.
  3. Визначити збереження колекцій, інших культурних (наукових) цінностей у межах країни пріоритетом для підтримки, не вимагати переміщення за кордон як умови допомоги.
  4. Визначити як пріоритет підтримку заходів з неформальної освіти – практичних навчань, психологічних тренінгів, навчань зі злагодження служб, залучених до порятунку, просвітницьких заходів з обізнаності громад.
  5. Довгостроково підтримувати постійно науково-методичні групи, осередки з фахівцями та обладнанням найвищого рівня (centers of excellence), які можуть самостійно здійснювати заходи зі збереження у масштабах великої країни, – центри з консервації та реставрації, мобільні лабораторії з оцифрування, цифрові архіви, генетичні банки, банки зразків. Підтримувати наукові дослідження світового рівня.
  6. Планувати довгострокові, сталі заходи з підтримки, зокрема постійний безперешкодний доступ до хмарних сховищ цифрових репрезентацій колекцій.
  7. Планувати модернізацію інфраструктури установ як довгостроковий пріоритет.
  8. Планувати модернізацію нормативної бази, гармонізацію з законодавством ЄС та її практичну реалізацію як довгостроковий пріоритет.

Представникам центральних органів законодавчої і виконавчої державної влади:

1. Президенту України, РНБО: визначити збереження культурної та природної спадщини, зокрема колекцій, інших культурних (наукових) цінностей, що є складовою формування національної ідентичності українського народу, невід'ємною частиною національної безпеки.
2. Президенту України, РНБО, Головному командуванню ЗСУ: створити при Головному командуванні ЗСУ, оперативних командуваннях ЗСУ спеціалізовані військові частини з захисту та порятунку культурної та природної спадщини, культурних і наукових цінностей під час бойових дій.
3. Міноборони, МКІП, Міндовкілля: розробити положення, статут, структуру для спеціалізованих військових частин із захисту та порятунку культурної та природної спадщини.
4. Верховній Раді України та Президенту України: ратифікувати Конвенцію ЮНІ-ДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності, а також Нікоській конвенцію про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями.
5. Генеральній прокуратурі, Міністерству юстиції, Верховній Раді України: криміналізувати воєнні злочини проти культурних цінностей, зокрема наукових колекцій.
6. Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, РНБО та Президенту України: визначити розвиток галузі збереження спадщини, зокрема колекцій, інших культурних (наукових) цінностей як пріоритетний напрям у процесах європейської та євроатлантичної інтеграції і забезпечити його постійну підтримку. Планувати модернізацію інфраструктури установ як довгостроковий пріоритет. Планувати модернізацію і спрощення нормативної бази, гармонізацію з законодавством ЄС та її практичну реалізацію як довгостроковий пріоритет.
7. Кабінету Міністрів України, Міноборони, МКІП: внести зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 30.10.2013 № 841 «Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичай-

- них ситуацій» в частині уможливлення її застосування на практиці. Розробити просту узгоджену інструкцію з евакуації, довести її до відомих місцевих органів влади.
8. Кабінету Міністрів України, МКІП: затвердити на основі наявного досвіду і рекомендацій ICCROM, членом якої є Україна, просту несуперечливу інструкцію з типового плану дій установи під час надзвичайної ситуації, зокрема війни, де передбачити механізми збереження колекції та порядок вибіркової своєчасної евакуації (за потреби), довести її до відомих місцевих органів влади.
  9. МКІП, МОН із залученням наукових установ: переглянути зміст поняття основних фондів для музеїв та бібліотек, щоб залишити в основних фондах лише матеріально цінні екземпляри зі значною цінністю та розмежувати поняття наукових і науково-допоміжних фондів, оскільки науково цінні фонди не є допоміжними, але їхня цінність є високою та не є матеріальною. На науковій основі встановити окремі правила для збереження, порятунку і переміщень матеріально цінних і науково цінних предметів. У середньостроковій перспективі провести інвентаризацію всіх фондів з відповідними змінами категорій обліку і створенням єдиного реєстру.
  10. МКІП, Мінцифрі: створити послідовну єдину середньострокову національну політику з обліку, каталогізації, ведення єдиного реєстру і цифрової репрезентації колекцій з урахуванням вимог інформаційної безпеки і розумного балансу між міркуваннями безпеки і необхідністю сталого збереження, використання і репрезентації колекцій у суспільному просторі. Рекомендована основа для організації цифрового простору – концептуальна базова модель CIDOC (стандарт ISO 21127:2014).
  11. Генеральній прокуратурі, Міністерству юстиції, МЗС: підготувати обґрунтування звернень до Міжнародного кримінального суду, ООН з пропозиціями призначити Генерального комісара і готувати міжнародний трибунал з питань відповідальності за знищення спадщини і реституції, а також повернення в Україну предметів спадщини, що не можуть бути відчуженими.
- Міжнародній спільноті, національним організаціям зі збереження колекцій:**
1. Проводити (настільки часто, наскільки це потрібно) навчання з готовності співробітників різних організацій діяти злагоджено та відповідно до розроблених алгоритмів під час кризових ситуацій, беручи до уваги те, що готовність до кризових ситуацій перевіряється не лише наявністю протоколів та алгоритмів дій, а й натренованою здатністю діяти під час кризових ситуацій.
  2. Обов'язково включати психологічні тренінги до навчальних програм з готовності діяти у кризових умовах, залучати експертів з психології до розроблення таких навчальних тренінгів з огляду на те, що у кризових ситуаціях велику вагу має психологічний чинник, особливо для співробітників культурної сфери, не підготовлених спеціально.
  3. При розробленні і плануванні протоколів та алгоритмів реакцій на кризову ситуацію враховувати рівень обізнаності культурного менеджменту, управлінців та директорів організацій, що забезпечують збереженість колекцій, із кризовою ситуацією.

Додаток 1. Анкета з переліком запитань для інтерв'ю

Ціль 1. Оцінити види втрат, загрози, чинники ризику (джерела загроз).

1. У чому, на вашу думку, полягає важливість колекцій, які зберігає для суспільства ваша організація? Якими критеріями ви можете оцінити цю важливість?
2. Як ви оцінюєте, яких загроз очікувати для збереження колекцій в умовах кризових ситуацій? Як ви підготовлені до цих викликів та мінімізації загроз?
3. Які першочергові заходи треба здійснити для подолання наслідків війни і порятунку об'єктів/предметів/спадщини?
4. Які інші організації, зокрема міжнародні, на вашу думку, зможуть допомогти зі збереженням колекцій та подоланням наслідків війни?
5. Як ви оцінюєте рівень оцифрування своїх колекцій? Чи є ризику і загрози для каталогізації і створення цифрових каталогів?
6. Наскільки залежить збереженість колекцій вашої установи від зовнішніх впливів, зокрема від проблем з електроенергією, інтернетом та телекомунікаціями, водою, каналізацією тощо? Чи є у вас автономні системи, що забезпечують збереження?
7. Наскільки легко/важко залучати/утримувати/винаймати інші послуги від організацій для евакуації колекцій? Чи мали ви такі практики?
8. Як забезпечується відтворення предметів у колекціях у разі їх пошкодження? Чи існують повні чи часткові копії предметів? Наскільки це необхідно? Чи є ризику і загрози копіювання предметів у колекціях?

9. Які з наведених нижче ризиків для колекцій ви вважаєте реальними та обґрунтованими? Чи стикалися ви з окремими з них? Ризики: дії країни-окупанта; ракетні, артилерійські обстріли, авіаційні бомбардування, ураження ракетами; мінування, зокрема дистанційне; рух воєнної техніки; ураження елементів критичної інфраструктури (електромережі, водопроводів, каналізації, під'їзних шляхів); катастрофічні ураження довкілля, зокрема руйнування гребель; викиди хімічних, біологічних, радіоактивних речовин; перекриття і руйнування логістичних ланцюгів; призупинення фінансових розрахунків; кадрові проблеми.
10. Які з наведених нижче загроз ви вважаєте реальними і обґрунтованими, а які – ні? Які з них ви вважаєте пріоритетними? Чи стикався ваш музей / бібліотека / архів з окремими з них? Загрози: вбивство, тортури, викрадення, насильницьке утримання і переміщення, примушення до переміщення, примушення до (спів)праці, інші насильницькі дії щодо науковців, кураторів, зберігачів, інших співробітників інституцій, їхніх рідних, свідків злочинів; вимушене переміщення співробітників інституцій; втрата здоров'я, житла, умов праці співробітниками; систематичне і спонтанне пограбування, крадіжка предметів, присвоєння окупантами; переміщення колекцій до країни-окупанта, її установ; руйнування будівель, дахів і вікон; пожежі; підтоплення, повені; хімічне, біологічне, радіоактивне забруднення території; порушення режиму зберігання, що призводить до руйнування будівель чи колекції (розгерметизація, порушення клімат-контролю, інших температурних режимів (термостат, охолодження, заморозка, кондиціонування тощо), водопостачання; порушення умов утримання тварин, нестача корму, води і відсутність їх постачання; нестача реагентів, середовищ, ліків, інших специфічних речовин і препаратів; втрата і руйнування колекцій у процесі переміщення, неповернен-

ня з евакуації; втрата твердих і цифрових документів, що описують колекцію, каталогів, архівів, інших наукових даних; втрата коштів на утримання установ, колекцій, персоналу.

11. Чи існує в музеї система пріоритетів зразків для порятунку – які рятують у першу чергу, які – наступними?
12. Чи проводив музей (або інша установа, де зберігаються зразки) інструктажі для рятувальників із Державної служби з надзвичайних ситуацій для формування специфічних навичок ліквідації надзвичайної ситуації в музеї?
13. Чи має музей договір з іншими установами, до яких буде вивезено колекції у випадку евакуації?

Ціль 2. Оцінити передумови втрат: стан законодавства, нормативної, методичної і технічної бази і стан їх імплементації, виявити прогалини, суперечності та невідповідності.

1. Що знають співробітники про свої ролі та обов'язки в музеї/бібліотеці/архіві під час війни та стихійних лих?
2. Чи має ваша установа співробітників, відповідальних за збереження колекцій під час війни та стихійних лих (*на кого покладається відповідальність*)? Яку підготовку проходять ці люди і як впроваджуються результати їх навчань?
3. Чи вважаєте ви, що співробітники поділяють визначені цілі та завдання установи і мають спільне бачення з керівництвом щодо них?
4. Наскільки гнучко можуть діяти співробітники та керівники, відповідальні за збереження колекцій, у своїх ролях та обов'язках в організації під час війни та стихійних лих? Що потрібно, щоб покращити показники гнучкості: зміни в нормативно-правовій базі (*які саме?*), зміни в управлінні організацією (*які?*), зміни у персональному складі (*визначте, чому необхідні ці зміни*)?
5. Як ви вважаєте, наскільки добре ваша організація підготовлена до реагування з метою забезпечити збереження ко-

- лекцій під час кризових ситуацій? Які інструменти ви використовуєте?
6. Який ступінь зв'язку вашого музею/бібліотеки/архіву з більш широкою спільнотою організацій та установ, залучених до збереження колекцій?
  7. Чи бере участь ваш музей/архів/бібліотека у спільному з іншими організаціями та інституціями плануванні управління ризиками та проведенні перевірки готовності реагувати на кризові ситуації?
  8. Чи було евакуйовано колекції вашої організації? Як ви оцінюєте ефективність проведеної евакуації? *Якщо відповідь «Ні», то як ви можете пояснити причину?*
  9. Чи має ваш музей/бібліотека/архів обладнане сховище (на вашій території, в іншому місці – на території міста, регіону, за межами України), куди можна евакуювати колекції? Чи скористався ваш музей/бібліотека/архів такою можливістю (*якщо відповідь «Ні», то чому саме?*)? Чи є плани щодо альтернативних сховищ, якщо ваша організація не має власних або їх не вистачає?
  10. Оцініть рівень наявних сховищ, куди під час небезпеки можна евакуювати колекції (*їхню безпечність, достатність, облаштованість, забезпеченість охороною тощо*).
  11. Наскільки добре інтегровано наявні інструкції, стратегії реагування на кризові ситуації, дії під час воєнного стану у вашому музеї/бібліотеці/архіві? *На вашу думку, що стало причиною такої ситуації?*
  12. Як виглядає або має виглядати методична рекомендація (інструкція чи план) управління надзвичайними ситуаціями для збереження колекцій? На ваш погляд, чого не вистачає? Чи відбулися зміни в нормативному забезпеченні вашого музею/бібліотеки/архіву з цього питання після лютого 2022 року?
  13. На якому рівні навчання зі збереження колекцій під час кризових ситуацій бере участь ваш музей/бібліотека/архів? З якою періодичністю? Як ви можете оцінити дієвість такого навчання? Які основні перешкоди для участі в навчаннях з реагування на кризові ситуації ви вбачаєте?
  14. Як ви оцінюєте, чи впоралися співробітники зі збереженням колекцій під час кризових ситуацій?
  15. Яка загальна фінансова ситуація організації? Оцініть, наскільки ця ситуація впливає на збереження колекцій. Які шляхи виходу з цієї ситуації ви вбачаєте?
  16. Як ви охарактеризуєте залученість до вирішення проблеми зі збереження колекцій під час кризових ситуацій відповідних зовнішніх організацій, включаючи балансоутримувачів, виконавчу владу відповідного рівня, надавачів послуг, організації з управління надзвичайними ситуаціями, міжнародних організацій тощо?
  17. Які конкретні підготовчі заходи було зроблено для підтримки та розвитку спільних дій із важливими зацікавленими сторонами у збереженні колекцій під час кризових ситуацій?
  18. Наскільки ефективні комунікації та стосунки між: музеєм/бібліотекою/архівом та МКІП, відповідним управліннями обласного/місцевого рівня, засновниками/балансоутримувачами, зовнішніми зацікавленими сторонами?
  19. Наскільки ви знайомі з чинними механізмами реституції, репатріації? Чого вам не вистачає?
  20. Чи спроможний ваш музей/бібліотека/архів брати участь у процедурах реституції, репатріації?
- Ціль 3. Висвітлити дієвих акторів, які працюють над збереженням колекцій в Україні під час війни.**
1. Чи відомі вам організації громадянського суспільства (ОГС), міжнародні фонди, що допомагають у збереженні колекцій під час війни? Як ви вважаєте, чи достатній рівень їхньої підтримки щодо збереження колекцій під час війни?
  2. Деякі з міжнародних фондів хотіли б отримати інформацію про наявні колекції та ступінь її унікальності. Чи готовий ваш музей/бібліотека/архів вільно ді-

- литися такою інформацією? Оцініть свій ступінь довіри до ОГС та міжнародних фондів. Як ви вважаєте, яка роль цифровізації в цьому процесі?
3. Яка підтримка від зацікавлених сторін з недержавного сектору та міжнародних організацій, на ваш погляд, була б необхідною в короткостроковій та довгостроковій перспективі?
  4. Як ви можете оцінити рівень ефективності діяльності організацій, що працюють над збереженням колекцій в Україні під час війни? Чи релевантна допомога тим викликам, які постали перед збереженням колекцій?
  5. Чи співпрацює ваш музей/бібліотека/архів з ОГС та міжнародними фондами, що допомагають у збереженні колекцій під час війни?
  6. Чи отримувала ваша організація допомогу від ОГС або міжнародних фондів, що допомагають у збереженні колекцій під час війни? Чи релевантна ця допомога потребам вашої установи? Як ви вийшли на ці фонди? Наскільки є довгостроковою перспектива роботи з міжнародними партнерами щодо проблеми збереження?

Додаток 2. Міжнародне й національне законодавство з питань охорони культурної спадщини та збереження колекцій

Детальний огляд повного переліку нормативних актів з питань охорони культурної спадщини виконано за участю ГО «Кримський інститут стратегічних досліджень»¹²¹. Тут наведено та проаналізовано акти, що є першочерговими для збереження колекцій.

Міжнародне право

Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (Гаазька конвенція, 1954 р.)¹²² є історично першим та універсальним міжнародним документом про охорону культурної спадщини у світовому масштабі. Вона містить широке визначення культурних цінностей, що охоплює «рукописи, книги та інші об'єкти художнього, історичного і археологічного інтересу, а також наукові колекції і важливі колекції (collections) книг та

архівів або відтворень вищезазначеного майна» (виділення наше. – Авт.). **Таким чином, Конвенція в явному вигляді захищає всі наукові зібрання незалежно від їхньої природи та всі види копій предметів як частину культурної спадщини.** Непрямо наука як така визнається невід'ємною частиною культури, що має універсальну цінність і підлягає збереженню в умовах війни. Також Конвенція прямо вказує на такі інституції, як музеї, бібліотеки й архіви, як такі, що містять унікальну культурну спадщину і внаслідок цього є частиною світового надбання. До Конвенції¹²³ додано два протоколи: перший¹²⁴ забороняє вивіз культурних цінностей окупантом і зобов'язує до їх повернення, а другий¹²⁵ конкретизує заборони і встановлює кримінальну відповідальність за їх порушення. Цікаво, що другий протокол не ратифіковано рф, на від-

¹²¹ URL: <https://ciss.org.ua/ua/zakonodavstvo.html>.

¹²² Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. URL: https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf.

¹²³ Виконавчий регламент Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (прийнятий одночасно з Гаазькою конвенцією 1954 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_721#Text.

¹²⁴ Протокол про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (прийнятий одночасно з Гаазькою конвенцією 1954 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_722#Text.

¹²⁵ Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року (26.03.1999, згідно з Законом України від 30.04.2020 № 585-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#n2>.

міну від Конвенції та першого протоколу.

Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та відвернення незаконного ввозу, вивозу та передачі права власності на культурні цінності (1970 р.)¹²⁶ встановлює широкий перелік об'єктів, що належать до культурних цінностей (від анатомічних і мінералогічних зразків до звукозаписів), забороняє їх незаконне переміщення, визначає необхідність їх реституції (повернення законним власникам незаконно переміщених цінностей) та встановлює право країни вважати предмети своєї спадщини такими, що не можуть бути відчуженими.

Конвенція ЮНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності (1995 р.) визначає порядок і механізми реституції¹²⁷ та, зокрема, вказує на те, що вони не мають строку давності або можуть мати строк давності 75 років. Конвенцію не ратифіковано Україною¹²⁸, хоча її текст міститься серед чинних законодавчих актів¹²⁹.

Важливо, що є окремі прецеденти реституції з території РФ до України предметів, вивезених упродовж XX сторіччя^{130,131}.

Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) (1992 р.)¹³² спеціально забороняє незаконний обіг предметів спадщини.

Конвенція Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями (Нікосійська конвенція)¹³³ встановлює заходи кримінальної відповідальності за незаконний обіг і руйнування предметів спадщини. Ця Конвенція готується до ратифікації Україною¹³⁴ і визнана такою, що має значення для України в контексті подій російського вторгнення¹³⁵.

Україною ратифіковано Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.)¹³⁶; Конвенцію про охорону підводної культурної спадщини (2001 р.)¹³⁷, Рамкову Конвенцію Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (2005 р.)¹³⁸.

Документ Міжнародного комітету Червоного Хреста «Звичаєве міжнародне гуманітарне право: норми»¹³⁹ містить низку загальних положень про повагу до культурних цінностей, наукових установ, історичних і природних об'єктів, заборону їх знищення, пограбування, розкрадання та вивезення (норми 38–42).

Національне законодавство України

Базові норми з питань охорони спадщини викладено у статтях 54 та 66 Конституції України¹⁴⁰:

Стаття 54. (...) Держава сприяє розвиткові науки, встановленню наукових зв'язків України зі

¹²⁶ URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-means-prohibiting-and-preventing-illicit-import-export-and-transfer-ownership-cultural/>.

¹²⁷ Саме цей акт є ключовим у введенні поняття реституції культурних цінностей (тобто повернення незаконно (всупереч чинному законодавству) вивезених чи викрадених цінностей законним власникам) у сучасне право: Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.

¹²⁸ URL: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention/status/>.

¹²⁹ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_590#Text.

¹³⁰ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.

¹³¹ URL: <https://ukrainer.net/zabraty-vkradene/>.

¹³² Ratification 26 February 2004. <https://rm.coe.int/168007bd25>.

¹³³ 01/04/2022 (5 Ratifications including at least 3 member States of the Council of Europe). URL: <https://rm.coe.int/1680ab1c4b>.

¹³⁴ URL: <https://mcp.gov.ua/news/mkip-napolyagaye-na-maksymalno-shvydkij-ratyfikacziyi-konvencziyi-rady-yevropy-pro-pravoporushennya-povyazani-z-kulturnymi-czinnostyamy/>.

¹³⁵ URL: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/conference-riga-june-2023>.

¹³⁶ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/6673-11>.

¹³⁷ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c52.

¹³⁸ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_719#Text.

¹³⁹ URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/rules>; український переклад: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/ukr-irrc_857_henckaerts.pdf.

¹⁴⁰ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

світовим співтовариством. Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки.

Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи»¹⁴¹ (1993 р.) проголошує Національний архівний фонд України складовою частиною вітчизняної та світової культурної спадщини й інформаційних ресурсів суспільства, яка перебуває під охороною держави. Визначає засади формування Національного архівного фонду, встановлює право власності документів Національного архівного фонду, регламентує передачу права власності. Регулює порядок користування документами Національного архівного фонду. Забороняє вивезення з території України документів Національного архівного фонду, крім випадків тимчасового їх експонування, наукової експертизи або реставрації за кордоном.

Закон України «Про музеї і музейну справу»¹⁴² (1995 р.) визначає напрями діяльності музеїв, види музеїв, створення, реорганізацію та ліквідацію музеїв. Проголошує Музейний фонд України національним багатством, невід'ємною складовою культурної спадщини України, що охороняється законом. Встановлює порядок формування державної частини Музейного фонду України. Зобов'язує власників або уповноважені ними органи створити належні умови зберігання колекцій. Визначає межі самоврядування музеїв.

Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу»¹⁴³ (1995 р.) встановлює структуру взаємодії бібліотек між собою та іншими установами. Вказує на необхідність збереження особливо цінних і рідкісних документів. Регламентує процес ліквідації бібліотек.

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»¹⁴⁴ (1999 р.) проголошує необхідність повернення в Україну культурних цінностей, незаконно вивезених за кордон та евакуйованих з території України під час війн і збройних конфліктів. Визначає культурні цінності, заборонені для вивезення за кордон.

Закон України «Про охорону культурної спадщини»¹⁴⁵ (2000 р.) зі змінами, внесеними, зокрема, Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» щодо збереження пам'яток культурної спадщини, включених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО»¹⁴⁶ (2018 р.), визначає та класифікує об'єкти культурної спадщини. Встановлює повноваження органів влади різного рівня щодо збереження об'єктів культурної спадщини (зокрема, видачу дозволів на переміщення). Визначає правила збереження й охорони пам'яток, правила використання пам'яток. Регламентує доступ до об'єктів культурної спадщини. Обмежує реєстрацію об'єктів культурної спадщини та вказує на вилучення із реєстру пам'яток, що є символікою комуністичного, націонал-соціалістичного режимів або російського імперіалізму. Узгоджує державну політику у сфері охорони об'єктів всесвітньої спадщини з нормами міжнародного законодавства.

¹⁴⁰ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹⁴¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>.

¹⁴² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹⁴³ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹⁴⁴ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>.

¹⁴⁵ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.

¹⁴⁶ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2457-19#Text>.

У липні 2022 р. Закон України «**Про правовий режим воєнного стану**» доповнено статтею 19-1¹⁴⁷: воєнне командування разом із військовими адміністраціями наділені правом «проводити евакуацію матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності, у разі виникнення загрози їх пошкодження або знищення згідно з переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України».

Закони України «**Про охорону археологічної спадщини**»¹⁴⁸, «**Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними**»¹⁴⁹, «**Про тваринний світ**»¹⁵⁰ містять спеціальні норми щодо охорони окремих категорій колекцій.

Кримінальний кодекс України визначає як види правопорушень контрабанду цінностей (стаття 201), злочини проти археологічної спадщини (стаття 298) та архівів (стаття 298-1)¹⁵¹.

Рішеннями Кабінету Міністрів України затверджено положення про Національний архівний фонд¹⁵², Державну архівну службу України¹⁵³, Музейний фонд України¹⁵⁴. Остан-

ній з перелічених документів регулює, зокрема, порядок переміщення предметів із музейних колекцій, що може застосовуватися для їх евакуації.

Питанням організації та проведення евакуації людей та майна присвячено постанову Кабінету Міністрів України від 30.10.2013 № 841 «Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій»¹⁵⁵.

Існує база методичних інструкцій, обов'язкових до виконання, що регламентують повсякденний менеджмент колекцій. Серед них: «Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів»¹⁵⁶, Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання¹⁵⁷, Положення про фондово-закупівельну комісію¹⁵⁸, Інструкція про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України¹⁵⁹, інші акти¹⁶⁰. Існують офіційні рекомендації щодо менеджменту в деяких надзвичайних ситуаціях¹⁶¹, а також Інструкція із захисту музейних і художніх цінностей від засобів масового ураження, затверджена у 1970 р.¹⁶²

¹⁴⁰ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹⁴¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>.

¹⁴² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹⁴³ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

¹⁴⁴ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>.

¹⁴⁵ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.

¹⁴⁶ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2457-19#Text>.

¹⁴⁷ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

¹⁴⁸ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text>.

¹⁴⁹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80>.

¹⁵⁰ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text>.

¹⁵¹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

¹⁵² URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text>.

¹⁵³ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/870-2015-%D0%BF#Text>.

¹⁵⁴ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF#Text>.

¹⁵⁵ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text>.

¹⁵⁶ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16#Text>.

¹⁵⁷ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02>.

¹⁵⁸ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0533-16>.

¹⁵⁹ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0496-98>.

¹⁶⁰ URL: <https://culture.crimea.ua/ua/zakonodavstvo.html>.

¹⁶¹ URL: <http://restorer.kiev.ua/?p=6821>.

¹⁶² Ткаченко Т. До концепції безпечного музею: визначення ризиків та загроз для збереження музейних колекцій, готовність до дій в екстремальних умовах / Безпека культурної спадщини у надзвичайних ситуаціях: міжнародні стратегії для України / Упоряд. і ред. Ігор Пошивайло. Київ–Амстердам–Вашингтон: Національний музей Революції Гідності (Музей Майдану), 2016. 248 с.

Вимоги до забезпечення збереження колекцій регулюються статутними документами, внутрішніми документами кожної установи (що відповідають законодавству України), кваліфікаційними вимогами до працівників. Статутні документи установи відповідають законодавству України у сфері збереження, статутним документам балансоутримувача.

Кваліфікаційні вимоги до працівників музеїв та бібліотек визначаються Довідником кваліфікаційних характеристик професій працівників, випуск 81 «Культура та мис-

тецтво» (2000 р.)¹⁶³, який відтворює більш ранні документи, та штатним розписом організації.

Неофіційні документи

Існують неофіційні інструкції з порятунку колекцій з урахуванням світового досвіду, що базуються на рекомендаціях ICCROM¹⁶⁴, які у 2022 р. видано в українському перекладі¹⁶⁵. З незрозумілих причин їх не введено у правове поле України, хоча є ініціатива з надання їм офіційного статусу.

---

¹⁶³ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0168280-00#Text>.

¹⁶⁴ URL: <https://www.iccrom.org/publication/first-aid-cultural-heritage-times-crisis-handbook>.

¹⁶⁵ Спадщина у небезпеці. Екстрена евакуація культурних цінностей. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2132>; Інструкція зі швидкого реагування для музеїв. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/2132>.

Додаток 3. Міжнародний досвід збереження колекцій

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить про наявність у багатьох країнах світу науково-дослідних інституцій, що займаються всім спектром питань, які забезпечують збереження колекцій з обов'язковою імплементацією наукових здобутків на практиці.

Зокрема, Norwegian Institute for Cultural Heritage Research (NIKU)¹⁶⁶ займається дослідженнями в таких сферах, як археологічні розкопки, оцифрування, збереження, будинки, спадщина та суспільство, спадщина Крайньої Півночі.

У Франції Foundation for Cultural Heritage Sciences¹⁶⁷ (Фонд наук про культурну спадщину) структурує дослідження матеріальної культурної спадщини. Фонд генерує нові теми досліджень і створює нові прак-

тики в галузі спадщини, об'єднуючи фахівців різних дисциплін (фізико-хімічних і біологічних наук, інформатики, гуманітарних і соціальних наук) для об'єднання їхнього досвіду та знань.

У країнах Азії вищу активність мають університетські наукові центри порівняно з інституціями національного рівня.

Nordic Center for Cultural Heritage & Armed Conflict (CHAC), заснований у Данії у 2017 році у рамках проекту НАТО, – міжнародна дослідницька організація, яка допомагає міжнародним організаціям, урядам, військовим організаціям та музеям зрозуміти і розробити ефективніші підходи до оцінки значення культурної спадщини у збройних конфліктах XXI століття. CHAC – провідна

¹⁶⁶ URL: <https://www.niku.no/en/>.

¹⁶⁷ URL: <https://www.heritageresearch-hub.eu/member/fondation-des-sciences-du-patrimoine/>.

організація з цієї теми, яка істотно впливає на розроблення політики в державах і міжнародних організаціях.

Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów NIMOZ – Національний інститут музеїв і публічних колекцій Польщі, є відповідальним за формування та імплементацію музейної політики і допомогу музеям.

Totalförsvarets forskningsinstitut – шведський Науково-дослідний інститут тотальної оборони, що досліджує безпеку на всіх рівнях суспільства – національному, регіональному та місцевому.

У звіті «Civilt försvar mot 2030» цього інституту вказано на відсутність планування того, як потрібно захищати культурну спадщину та як, власне, проводити культурну діяльність, підтримуватися під час підвищеної готовності та війни. Тому уряд доручив Riksantikvarieämbetet (Національне управління старожитностей) вивчити можливість створення національної ради із захисту культури, яка б могла гарантувати, що культурний сектор оснащено обладнанням для захисту культурної спадщини як фізично, так і в цифровому вигляді, і що культурний сектор повинен мати хорошу готовність до підтримання діяльності у разі надзвичайного стану чи війни. Національне управління старожитностей подало на розгляд уряду звіт про виконання завдання.

Також Національне управління старожитностей підготувало документи, практичні поради та процеси із забезпечення готовності музеїв, архівів та бібліотек діяти в умовах криз. Науковці розробили низку методичних матеріалів: «Пріоритизація колекцій об'єктів спадщини: готовність до

війни та катастроф» для підтримки роботи музеїв з оцінки, відбору та визначення пріоритетів об'єктів спадщини, які підлягають евакуації у випадку війни чи катастрофи; інструменти для управління ризиками; алгоритми дій під час стихійних лих; посібник з екстреної евакуації.

У жовтні 2023 р. у Швеції було проведено тренінги з підвищення готовності системи збереження до кризових ситуацій. Протягом тижня близько 130 осіб зі шведських музеїв взяли участь у навчаннях. Під час навчання музеї протестували свої плани дій на випадок стихійних лих та оцінили, що вони можуть покращити.

Міжнародний досвід оцифрування колекцій

Те, що культурна спадщина доступна в цифровому форматі, має велике значення, не в останню чергу як міра готовності до кризових ситуацій.

Відкритість цифрових репрезентацій стає нормою для багатьох європейських колекцій¹⁶⁸.

Існує стандартизований підхід до репрезентації інформації про спадщину та музейну документацію (зокрема, її цифрових відображень) – Концептуальна базова модель CIDOC, яка є визнаним міжнародним стандартом ISO 21127:2014¹⁶⁹. Це багатопараметрична і багаторівнева ієрархічна модель, яка дозволяє провести опис і забезпечити багатопрофільне (наприклад, наукове) використання різноманітних об'єктів.

Уряд Швеції інвестує 20 мільйонів шведських крон щорічно у 2024–2026 рр. в охорону культурної спадщини за допомогою

¹⁶⁶ URL: <https://www.niku.no/en/>.

¹⁶⁷ URL: <https://www.heritagereasearch-hub.eu/member/fondation-des-sciences-du-patrimoine/>.

¹⁶⁸ URL: <https://www.europeana.eu/en>.

¹⁶⁹ URL: <https://www.cidoc-crm.org/>.

оцифрування архівів і колекцій предметів у державних музеях, інших державних операцій та операцій, які підтримує держава¹⁷⁰. На думку шведських урядовців, культурна спадщина у цифровому форматі має велике значення як міра готовності до кризових ситуацій.

Міжнародний досвід поширення фахових знань із забезпечення збереження колекцій

Навчальний тренінг ICCROM «Перша допомога та стійкість культурної спадщини під час кризи» (FAR) – флагманська програма

ICCROM з 2020 р. Програма навчає, накопичує знання, створює мережі, підвищує обізнаність та інформує політику з єдиною метою – зниження ризику стихійних лих для матеріальної та нематеріальної спадщини та пов'язаних із нею спільнот.

У 2016 р. ІККРОМ розробив посібник з екстреної евакуації колекцій спадщини. Ця публікація, заснована на багаторічному досвіді та реальних ситуаціях, пропонує перевірений на практиці простий робочий процес екстреної евакуації цінних об'єктів, який легко відтворити у будь-якому контексті¹⁷¹.

---

¹⁷⁰ URL: https://www.regeringen.se/artiklar/2023/10/sa-skyddas-kulturen-i-handelse-av-kris-eller-krig/?mtm_campaign=Artikel&mtm_source=Artikel&mtm_medium=email.

¹⁷¹ URL: <https://www.iccrom.org/publication/angered-heritage-emergency-evacuation-heritage-collections>.

